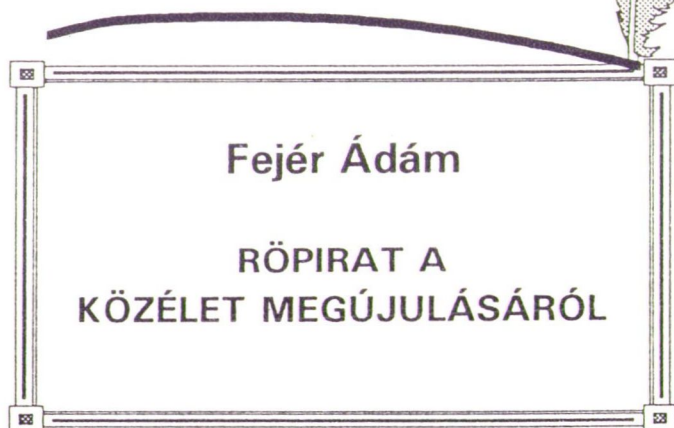

JATE
EGYETEMI GYŰJTEMÉNY

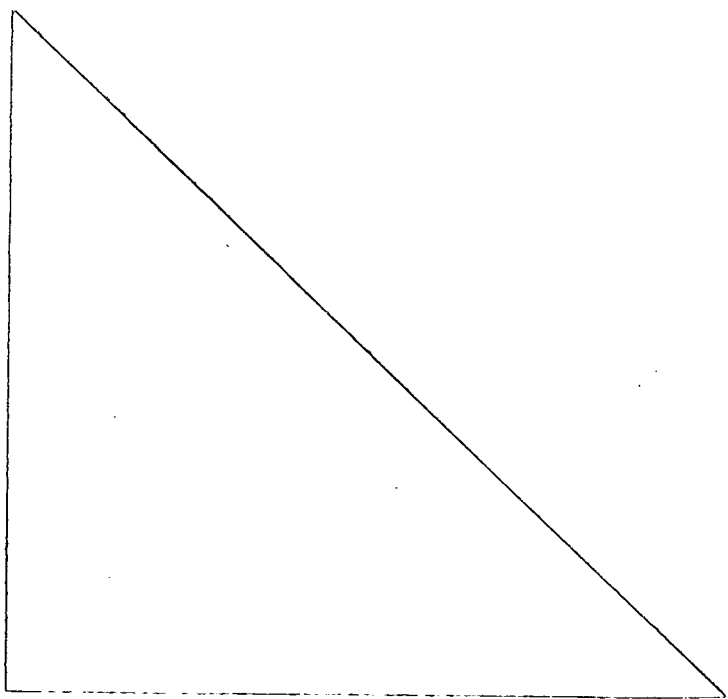
HELYBEN
OLVASHATÓ

B 152458

Szegedi Bölcsészfüzetek

1996

JATE
BOGYETI MI GYÜJTŐ

HELYBEN
OLVASHATÓ

3 152458

Fejér Ádám

Röpirat a közélet megújulásáról

1996

A sorozat szerkesztői:

FEJÉR ÁDÁM

PÁLFY MIKLÓS

ROZSNYAI BÁLINT

B' 152458

Kiadja

a József Attila Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kara

JATE Egyetemi Könyvtár

J000063207

11.11.14

ISSN: 1215-2870

ISBN: 963 482 134 0

TARTALOM

Előszó helyett	5
Röpirat a közélet megújulásáról	8
Közéleti kalandjaimról. Levél egykori pártfogómnak és barátomnak	28
Az értelmiségről. Levél Csoóri Sándornak	51
A tudomány intézményeiről. Levél Kosáry Domokosnak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének	56
A kiválasztottságról és az ország eljövételéről. Levél Gyulay Endre Szeged-csanádi megyéspüspöknek	61
Meddig marad a kultúrát nem tisztelő polgáré a szó?	69

ELŐSZÓ HELYETT

A rendszerváltozás gondjai közepette gyakran megfogalmazódik az az agyály, hogy a demokrácia üres formáinak másolása nem vezet messzire, hogy társadalmunk tekintélyek nélkül nem boldogulhat. Kulturánk sajátosságának tekintet-bevételét — mint gondolkodásunk önállóságának megnyilvánulását — csak dicsér-ni lehet. A gondolkodás önállósága azonban, úgy véljük, fokozható: miért ne le-hetne, az európai liberalizmus látókörétől elszakadva, a demokráciát és a tekin-télyt egymással összekapcsolni? A magunk részéről nem hisszük, hogy a liberaliz-mus által kisajátított demokrácia valóban a polgár találmánya, hogy a demokrácia rendje ténylegesen az ő felszabadító gesztusaiból fakad, és azt sem, hogy a tekin-tély lényege szerint lehetne más, mint szellemi, s mint ilyen ne volna a szabadság-gal összhangba hozható. Az igazi tekintély nevében tehát nem a demokráciát, csupán polgári kisajátítását kell kérdésessé tenni. Ez utóbbi pedig akkor sikerül, ha belátjuk a demokrácia létben gyökerezettségét, vagyis arisztokratikus jellegét.

A polgári berendezkedés a felejtésen alapul. Szimbolikus érvénnyel fejezte ki ezt a helyzetet a köztársasági naptár, amely az éveket Krisztus születése he-lyett a francia forradalomtól kívánta számolni, a római istenekre és császárokra emlékeztető hónapokat pedig a természet jelenségeiről nevezte el. A naptárreform túlságosan nyers és túlságosan naiv (mert esetleg az emlékezés makacs vágyát gerjesztő) kísérletétől ugyan a polgári világ elállt, de a felejtés alaptörvénye meg-maradt. Az öntudatos polgár forradalmára ma is úgy tekint, mint amely az emberi létezés a történelemben először helyezte természetes alapjaira. Képtelen belátni, hogy bár a felejtés játékon kívül a dolgok felforgatására, a nagy forrada-lomra valóban sosem vállalkozott volna, az utóbbi kétszáz évben általa létrehozott értékek nem a felejtésből, hanem a múlthoz való tudattalan és szándéktalan kötő-désből származnak.

A szabadság, egyenlőség és testvériség jelszava nem azért érvényesült (amennyiben érvényesült) a polgári világban, mert az emberi létezés természetes alapjai a múltbéli babonáktól szabadon megmutatkozhattak. A sikert az magyaráz-za, hogy a hosszú, sok évszázados fejlődés, az úgynevezett polgárosodás során az Isten kegyelméből felkent uralkodó és a neki hűséget esküvő, vele együtt a tár-sadalom sorsáért felelősséget vállaló vezetők gondolkodás- és viselkedésmódja, vagyis az arisztokratikus értékek a feudális intézményektől függetlenedve, a tár-sadalom széles rétegeiben elterjedtek. A polgár a társadalom vezetésére, megszer-vezésére az ezen értékekből való részesevé válás révén vált. Nem üres, formális moz-zanatként tekintendő, nem is a felkapaszkodott polgár rangkorsága magyarázza, hogy az úr megszólítás a polgárosult országokban elterjedt, vagy hogy a személyi-ség szuverénitását, a polgári gondolkodás alapértékét azzal a szóval jelöljük, amely az egykor senkinek felelősséggel nem tartozó és mégis országa sorsáért fe-lelősséget vállaló francia egyeduralkodó megkülönböztető címe volt.

A felejtés mozzanatának meghatározó volta és az emlékezés tudattalansá-ga, szándéktalansága miatt a polgári átalakulás a nyugati példák másolásaként

Közép- és Kelet-Európa azon társadalmában is megtörtént, ahol a polgárosodás folyamata előzetesen nem zajlott le, ahol az arisztokratikus értékek nem eléggé vagy alig hatották át a társadalmat. Ezekben az országokban a forradalom jelszavának meghirdetése, a természeti jogra hivatkozás (ha az üres, formális mozzanatoktól eltekintünk) nem a polgári társadalom kialakulását, hanem csupán a feudális berendezkedés felbomlását jelentette. Ha a polgárosodást a feudális keretek között kifejlesztett arisztokratikus értékek kiáradásaként lehet jellemezni, a polgári viszonyoknak a polgárosodás híján való bevezetése úgy írható le, mint az arisztokratikus értékek zavaraiaként előálló feudális belháború. Az utóbbi azonban (egy trónbitorló fellépése, néhány oligarcha függetlenedése, sőt a különösen véres, értelmetlen, de mégis alkalmi zavarnak tekinthető parasztlázadás) a feudális berendezkedést magát nem fenyegette, az arisztokratikus értékek érvényét nem tette kérdésessé. Közép- és Kelet-Európa 20. századi története ezzel szemben olyan egyetemes feudális belháborúnak tekinthető, amelyben a társadalmi kötöttségek felszámolása miatt minden állampolgár, az arisztokratikus értékeket megcsúfoló természetjogra hivatkozva, egy hatalmaskodó kényúr igényével lép fel, s amelyben a korábbi rend visszaállítására többé nincsen lehetőség. Amíg az arisztokratikus berendezkedés visszaállításától tartani kellett, a forradalom jelszavaival felszabadított állampolgárok önkényeskedési hajlamait a diktatórikus berendezkedés szabályozta, amióta viszont ennek a veszélynek az elmúltával a diktatúra intézménye felszámolódtott, az oligarchikus stílus, a polgári társadalomnak álcázott feudális anarchia teljesen elszabadult.

Mi az egyetemes feudális belháborúból, a polgárosodás híján létrejött polgári berendezkedésből való kiemelkedés módja? Mindenekelőtt be kell látnunk a polgári viszonyoknak a felejtésre alapozottságát, a polgárosodás értékeit létrehozó emlékezés tudattalan és szándéktalan voltát, valamint ebből adódó erőtlenségét a feledkezésben elmerülő oligarchikus mentalitással szemben. Ez azt jelenti, hogy a polgárosodás eredményeinek megőrzése érdekében világunkban érvényesítenünk kell az értékek transzcendens, nem e világi, a természetből és az életből le nem vezethető voltáról tudó arisztokratikus (értelmiségi) mentalitást, az igaz embernek a polgári korszak kezdetén, a felejtés történelmi folyamatának elindultakor Goethe által meghirdetett és azóta gondolkodásunkat állandó feszültségben tartó igényét. Az arisztokratikus értelmiségi, az igaz ember, mint a Jó szellemi beállítottságát idéző Faust bármiféle intézményes támasztéktól szabadon, de a polgári mentalitástól és a hívő polgárok szellemi közösségétől, az egyháztól is megkülönböztethetően, közvetlenül az európai kultúrát megalapozó bibliai hagyományra támaszkodva kívánja betölteni szerepét, hivatott megvédeni a polgárt feledékenységeinek pusztító következményeitől. Ennek a lépésnek nincs komolyan vehető akadálya, amennyiben az utóbbi kétszáz évben felhalmozott szellemi tapasztalat megengedi a goethei program megvalósítását, amennyiben a létünk szellemi alapjai és a társadalom mindennapi gondjai közötti kapcsolat bármely helyzetben hitelesen megvilágítható.

Meg kell tehát hirdetnünk az arisztokratikus értékek érvényesítésének programját. Vagyis az egyetemes feudális belháború állapotában, az oligarchikus gondolkodásmód ellenében meg kell erősítenünk, vagy akár a semmiből meg kell

teremtenünk azt a kultúratisztelő polgári magatartást, amely a polgárosodás eddigi teljesítményeit létrehozta, és amely a polgári berendezkedés nyugat-európai kialakítását annak idején igazolta. Semmiképpen sem egyszerű, de egyáltalán nem reménytelen vállalkozás a polgárosodásnak már a polgári viszonyok közötti, utólagos lebonyolítása, hiszen a polgári berendezkedést nincs mivel felváltani, viszont polgári értékek híján diktatórikus kényszerek nélkül az anarchia állapota tartósan nem viselhető el. Erősíthet viszont bennünket az a tudat, hogy az európai kultúrtörténetben az értelmes, világos belátások érvényesülését még sosem sikerült megakadályozni. Az arisztokratikus értékek elismertetését, azaz a kelet-európai polgárosodás programját az arisztokratikus értelmiségi hirdeti meg, akinek egyetlen eszköze világos belátásának elfogadtatása az iránta valamennyire is fogékony polgárral.

A helyzet világossá tétele, a feledkezésre hajlamos polgár illúzióinak leküzdése érdekében bírálni kell továbbá a polgárosodás híján lévő polgári viszonyok között elszabaduló oligarchikus mentalitást: az egyetemes feudális belháború felszítóját, a kultúrát nem tisztelő polgárt, aki létezésével, romboló tevékenységével tanúsítja a polgári ideológia elégtelenségét. A kultúratisztelő mentalitás megerősítése, a polgárosodás utólagos, a polgári berendezkedés bevezetését követő lebonyolítása csak az ő ellenében, a tőle minél egyértelműbb elhatárolódás eredményeként történhet. Szellemi értelemben az arisztokratikus értelmiségi mentalitás, gyakorlati vonatkozásban pedig a kultúrát nem tisztelő polgár léte és tevékenysége bizonyítja, hogy bármennyire jóhiszemű volt a kultúratisztelő polgár, mégis tévesen tekintette magát az elmúlt kétszáz évben az emberiség hiteles képviselőjének. Hogy saját mindenhatóságából végleg kiábránduljon, be kell látnia: a létét megalapozó értékeket nem ő, hanem az arisztokratikus értelmiségi képviseli, érvényesítésük ráháruló feladatát viszont bármikor megakadályozhatja az ő helyébe tolaikodó és a jelszavait ellene fordító kultúrát nem tisztelő polgár. Ha nem határolja el magát, a létigazság szilárd, arisztokratikus tapasztalatára támaszkodva tőle, akkor a köztük lévő különbség elmosódik, és a kultúratisztelő polgár végleg elkeveredik az egyetemes feudális belháborúban. A kultúratisztelő polgár gondolkodása és magatartása csak akkor válik ontikussá, ha az arisztokratikus értelmiségi és a kultúrát nem tisztelő polgár között saját határait megtapasztalja. Csak ebben az esetben oldódnak kultúránk és a mai világcivilizáció zavara.

A demokratikus hagyományhoz akkor vagyunk hűek, ha nem betűjéhez, hanem szelleméhez ragaszkodunk. A nyugati demokrácia intézményét akkor erősítjük meg, ha kultúránk sugallataira hallgatva megújítjuk. Nem lehet kétséges, hogy az európai demokratikus berendezkedés századunk válságaiból megerősödve fog kikerülni, és igen valószínűnek látszik, hogy ez a folyamat majd kelet-európai tapasztalatokra támaszkodva megy végbe. Ne féltsük tehát magunkat a demokráciától és azt tőlünk, akkor járunk el a leghelyesebben, ha ennek a találkozásnak bátran, szuverén elhatározással elébe megyünk. Minden jel arra mutat, hogy földrészünk különböző részeinek eltérő fejlődése ellenére a polgárosodás folyamata egész Európában egyszerre záródik le, a viszonyok valóban kiegyensúlyozottá mindenütt akkor válnak, ha kereteik közül sikerül egyértelműen kizárni a polgárt máig kísértő kultúrát nem tisztelő gondolkodásmódot.

RÖPIRAT A KÖZÉLET MEGÚJULÁSÁRÓL

*Amit a kommunista gondolkodásmódról
eddig mondtak, az a jelenség gyökerét
nem ragadja meg.*

A jelen állapot legnyilvánvalóbb és egyben legnagyobb jelentőségű realitása, hogy a kommunista diktatúra gazdaságilag, politikailag és ideológiailag megbukott. Aki az elmúlt rendszer összeomlásának véglegességében kételkedik, megfosztja magát a tényleges problémákkal találkozás lehetőségétől, és esetleg akarta ellenére az időszerű változások akadályozójává válik. De az sem képes tájékozódni napjaink valóságában, aki a kommunizmus gazdasági-politikai rendjének összeomlásából, ideológiájának érvényvesztéséből arra következtet, hogy a javulás előtt nyitva áll az út, és csupán elszántság, rátermettség, fölkészültség és összeszedettség kérdése, milyen gyorsan, milyen eredményesen tesszük meg a szükséges lépéseket. A kibontakozás elindulásának ugyanis van egy másik, még nem teljesült föltétele, a kommunista szemléletmód bírálata, érvényének felszámolása, a benne kifejeződő szellemi-kulturális romlás következményeinek a helyreállítása. Bármennyire sokan fejezték is ki az utóbbi időben a szólásszabadság lehetőségével élve jogos felháborodásukat, a kommunista gondolkodásmód a gyakori méltatlankodások és a végleges gazdasági, politikai, ideológiai kudarc ellenére változatlanul érvényben van. Részint azért, mert kizárólag érzelmi alapon, a személyes vélemény pusztá hangoztatásával nemcsak gazdasági vagy politikai problémákat, de szellemi kérdéseket sem lehet megoldani, részben pedig azért, mert tényleg nem a lét határozza meg a tudatot: ahogy az összeomlás eddig nem vonta maga után a szemléletmód megváltozását, úgy szellemi erőfeszítések vállalása, új szellemi teljesítmény nyújtása nélkül ezután is minden a régiben marad.

Amit a kommunista gondolkodásmódról eddig mondtak, az a jelenség gyökerét sajnálatos módon nem ragadja meg. A polgárellenes szóhasználatból, a polgári társadalom megdöntésének ideologikus jelszavából az a benyomás adódott, hogy a kommunizmus a polgári világon kívül áll, hogy valami egészen más, lényege szerint új hozzá képest. S ezt — érdemes elgondolkodni rajta — nemcsak azok fogadták el, akik a kommunista ideológia bűvkörébe kerültek, hanem azok is, akik a polgári értékek védelmében szembe akartak fordulni vele, akik egyébként nem akartak hitelt adni neki, polgári nézőpontból is nyilvánvalónak tűnt a kommunizmusban megtestesülő kulturális romlás és a polgári berendezkedés szembenállása. Az a — mind a kommunista berendezkedés, mind a polgári társadalom számára leleplező — fölismerés eddig nem született meg, hogy polgári álláspontból azért nem sikerült a kommunizmust radikálisan bírálni, mert ez az ideológia a polgári társadalom talaján fakadt, mert hirdetője tulajdonképpen belül áll a polgári berendezkedésen. A kommunista nem a holdról kerül a földre, nem egy más, ismeretlen világ képviselőjeként lép fel a polgári társadalomban, a kommunista nem más, mint a polgári értékeket programszerűen megtagadó, az emberi létezés szellemi-

kulturális alapjaitól elszakadó polgár. Igaz, a polgári társadalomban sokan vannak, akik nem tisztelik a kultúrát, de nem vallják magukat kommunistának, nem fogadják el azok ideológiáját. Mégis azt kell mondanunk, hogy végső soron az ilyen polgárt is áthatja ez a szemléletmód, nagyon könnyen médiumává válhat, vagyis a polgári társadalmat és főképpen modern, fogyasztásra állított változatát kikezdte a kommunista ideológia, illetve a kommunizmusban a polgári világ szellemi-kulturális alapjainak ingatagsága fejeződik ki végletes formában.

Úgy tűnik, a kelet-európai átalakulás bonyodalmait kellett megszenvedni ahhoz, hogy a kommunizmusban, a polgári értékek tagadójában, a polgári viszonyok rombolójában egyben valami nagyon is polgárit lássunk, hogy ebben a tökéletesen kudarcba fulladt programban e világ radikális válságát, e mentalitás hatásainak megtapasztalását ismerjük föl. A kommunista tanítás ezek szerint tehát nem voluntarista vagy utópikus programjával, nem szándékai és elképzelései szerint, nem politikai erőfeszítései által bizonyult leküzdhetetlennek a polgár számára, hanem szellemi-lelki romboló hatásával, a hatalma megdöntése után is érvényben maradó és a polgártól egyértelműen el nem választható kommunista mentalitással. Mind a mai napig csak közvetve, személytelenül, a kommunizmussal szemben alkalmazott pragmatikus harcmódban történt meg a polgári és a kommunista mentalitás elvi elválaszthatatlanságának elismerése. Nevezetesen azért, hogy korábbi sikertelen próbálkozásaiból okulva, a polgár lemondott a kommunizmus szellemi-eszmei leküzdéséről, hogy végül is nem új, hatását radikálisan semlegesítő eszméket, szellemi megoldásokat állított vele szembe, hogy nem a sajátos viszonyokat kialakító és fenntartó mentalitást vette célba; hanem csupán azokat a gazdasági-politikai viszonyokat, amelyeket ez a mentalitás létrehozott. E pragmatikus eljárásmodot — némi ironiával — lehetne úgy magyarázni, mintha a polgári világ elfogadta volna azt a kommunista tételt, hogy a lét határozza meg a tudatot, pedig tudjuk, arról volt szó, hogy a kommunizmus "tudati", mentalitásbeli megnyilvánulásait, a benne kifejeződő szellemi-kulturális romlást a polgári berendezkedés nem volt képes megítélni, mert nem volt ereje saját szellemi-kulturális válságával szembenézni, kénytelen volt megelégedni a pusztító kór hatásának tüneti kezelésével, gyakorlati korlátozásával.

*Miért ne lehetne joga valakinek, bárkinek
kommunistának lenni, avagy az emberi
jog kétvégű bottá válása*

A kommunista rendszerrel folytatott gazdasági és fegyverkezési verseny mellett közvetett, személytelen és pragmatikus volt az emberi jogok bevonása is e versenybe, hiszen nem eszmék, nézetek kialakítását és elfogadtatását, mások meggyőződésének az igazság erejével való megváltoztatását célozta, csupán arra irányult, hogy a diktatúrában kötelező uniformizáltság oldásával, bármely nézet bárhol szóhoz juttatásával a merev, mozdulatlan rendszert megingassa. De éppen közvetett, személytelen és pragmatikus jellege miatt bizonyult a magát szellemi tehetetlenségre ítélt polgár számára a politikai fegyverként alkalmazott emberi jog

kétvégű botnak, hozott felemás eredményt. A kommunizmus rendszerének összeomlását követően ugyanis a kommunista mentalitást immár mint másságot, mint a lehetséges individuális megnyilvánulások egyikét védőszárnyai alá vonta, valahogy úgy fogva fel a kérdést: miért ne lehetne joga valakinek, bárkinek kommunistának lenni, ha egyébként a törvényeket tiszteletben tartja. És valóban, miért is ne lehetne? Van azonban ezen a kérdésen kívül egy másik, a probléma mibenlétét mélyebben feltáró drámai kérdés: hogyan fog Kelet-Európa polgárosodni, ha az emberi jogok a kommunista mentalitást védelmük alá veszik, ha bírálatait, szellemi érvényének felszámolását a civilizált viselkedési szabályok megsértésének tekintik? De az ellentmondást kiélezve, a kérdést így is meg lehet fogalmazni: hogyan fogunk polgárosodni a polgári társadalom szellemi-kulturális válsága, a kommunista mentalitástól való végletes kikezdettsége idején?

Mi a strukturális bűn, és mit ér az olyan megbocsátás, amely a rossz lelkiismeretből fakad?

A problémák azért tűnnek kibogozhatatlannak, mert a kommunista mentalitásról — gondolkodásunk érvényes rendje szerint — a vele szíami ikerségben álló polgár ítél. Szellemi kezdeményezőkészségében korlátozottan ugyanis úgy véli, nem marasztalhatja el, nem "rekesztheti ki" a kommunistát, aki lelki-szellemi fogyatékoságáról körülményeinek mostohasága miatt csak csökkent mértékben tehet. Ez a formula némileg emlékeztet arra, amit a gyakorlati-politikai teológia a harmadik világ kiáltó szociális igazságtalanságaira utalva strukturális bűnnek nevez. Nem világos azonban, hogy a társadalom megaláztatottjainak és megszorítottjainak korlátozott erkölcsi felelősségét kimondó tétel hogyan alkalmazható a hatalmat nálunk birtokló szellemi-kulturális felelősségére. Az erkölcsi normák az anyagi szükség végletes helyzeteiben valóban nem föltétlenül kérhetők számon, de vajon kivonható-e alóla bármely épelméjű ember, ha — mint a kommunisták teszik — lelkiismeretét szándékosan elhallgattatva és a programját elfogadókat cinkosává téve annak elhárítását cinikusan maga hirdeti? És egyébként is míg a szilárd polgári berendezkedésű Nyugat meg a harmadik világ viszonylatában a polgár nagyvonalúsága, megbocsátási készsége szép és indokolt keresztényi gesztusnak látszik, nem érthető, hogy a kommunista berendezkedés örökségével bíró Kelet-Európában min alapul a kultúratisztelő polgár nagyvonalúsága, miképpen van módja a hatalmat birtokló és az ő szerepét magának kisajátító kommunista szemléletet eltűnni, hogyan képes megvédeni tőle szellemi-lelki épségét.

A kommunizmusban kifejeződő szellemi-kulturális romlás megállítása az emberi megbocsátás nem indíthatja el. Ember csak azt bocsáthatja meg, amit ellene vétettek. A szellemi-kulturális felelősséget elhárító kommunista azonban nem felebarátja, hanem közvetlenül a lét igazsága, személyének méltósága, saját halhatatlan lelke, Isten ellen vét, és ha hamis megbocsátó gesztusainkkal azt sugalljuk, hogy módunkban áll bűnét feloldani, nem nagylelkűek vagyunk, hanem súlyos

lelki-szellemi kárt okozunk neki, mert figyelmét elvonjuk a ténylegesen előtte álló feladatról. Tulajdonképpen cinkosságot vállalva vele, lebeszéljük a nyomasztó lelki teher elfogadásáról, a személyes felelősség vállalásáról. Valódi segítséget ezzel szemben az jelent, a felebaráti szeretet tényleges megnyilvánulásának az tekinthető, ha rávezetjük álláspontjának értelmetlenségére, teljes kudarc voltára. Nem nehéz belátni, ha a szellemi-kulturális felelősség tudatos elhárítása olyan rossz lelkiismeretet eredményez, amilyen a kommunista mentalitást jellemzi, akkor csak a felelősség vállalása lehet a lét rendje szerint való, és akkor értelmetlen önpusztító tett, a szellemi gyávaságnak és ostobaságnak a jele előre vég nélkül kitérni.

A polgár azért annyira megértő a kommunista iránt, mert a maga erejéből szellemileg, kulturálisan nem képes magát tőle megnyugtatóan elhatárolni. A polgári társadalomnak a — lét szellemi-kulturális alapjait számon tartani hivatott — arisztokratikus gondolkodásmódot elutasító lázadó polgárát, aki felelősségét sem önállóan vállalni, sem az arisztokratával megosztani nem képes, állandóan kísérti az a gondolat, hogy a felelősség Nessus-ingét magáról leszakítsa, hogy a kultúrát nem tisztelő polgárrá, kommunistává váljon. A kommunistát tehát nem polgári, hanem a szellemi-kulturális szempontot teljes értékűen képviselni tudó arisztokratikus-értelmiségi nézőpontból kell megítélni. A benne megnyilvánuló szellemi-kulturális romlás helyreállításának ez a módja. Hiszen a kulturális rossz lelkiismeret oldását, az érte való személyes felelősségvállalás indokoltságának belátását csak az emberlét kérdéseiben hitelesen tájékozódni képes arisztokratikus értelmiségi szemléletmód ösztönözheti. Következésképp a posztkommunista Kelet-Európa problémáinak oldódását attól várjuk, hogy a kommunizmus szellemi-kulturális gyökereit megtapasztaló és tőle elhatárolódni akaró polgár feladja az értelmiségi szerepet tagadó és a mai polgári társadalmat átható lázadó pozícióját.

Világunknak a kommunista mentalitással szembeni tehetetlensége láttán ki kell mondanunk: a gondolkodás és a magatartás polgári megalapozása önmagában nem lehet eredményes, demokrácia a múltban is csak ott lett, ahol létét a *kultúratisztelő polgár* — bár tudattalanul — a hagyományt, az igazságot személyesen képviselő arisztokratikus mentalitásra vonatkoztatta, s ahol ezáltal az arisztokratikus szempont a polgári berendezkedésbe közvetve bevonódott. A kommunista mentalitás leküzdésének nyilvánvalóan *szellemi* feladata épp látszólagos megoldhatatlanságával ébreszt rá arra, hogy a demokráciáért, a polgárosodásért folytatott küzdelemben sehova sem vezet csupán nyugaton kidolgozott pragmatikus recepteket követnünk, hanem az ügy előbbrevitele érdekében mindenekelőtt saját tapasztalatunkra kell hallgatnunk. Mivel nálunk (kultúrtörténeti okokból) nem a kultúratisztelő, hanem a kultúrát nem tisztelő polgár mentalitása határozza meg a viszonyokat, ugyanazon demokrácia, ugyanazon polgárosodás sikere érdekében, amely nyugaton a polgári lázadás eredményeként állt elő, a polgári mentalitás mellé fel kell vennünk a polgár szellemi motiváltságát biztosító, a kultúratisztelő polgár álláspontját a kommunizmus álláspontjától világosan megkülönböztető értelmiségi szempontot. Közéletünk időszerű kérdései ebből az értelmiségi nézőpontból új megvilágításba kerülnek, és nyugtalanító kétértelműségük, gyötrelmes dilemmáik megoldódhatnak, a helyes álláspont körvonalai kirajzolódhatnak.

A közélet megújulásának arisztokratikus-értelmiségi kezdeményezése azt

jelenti, hogy ez a folyamat a gondolkodás és a magatartás egészét átfogó szellemi-kulturális megújulás előterében játszódik le. Közéletünk nem gyógyulhat meg, nem lehet harmonikus és demokratikus, ha hatósugarát nem terjeszti ki a tudományos, a művészeti és a vallási életre is. Ha a kommunizmus nem csupán politikai, társadalmi, ideológiai jelenség, hanem lényegét tekintve kultúrtörténeti eltévelyedés, akkor az általa okozott torzulások csak a közélet ilyen átfogó felfogásának jegyében helyrehozhatók, és leküzdésének nehézségeit az magyarázza, hogy ilyen átfogó szellemi-kulturális jelenséggént egyelőre nem értelmezték. Közélet és szellemi élet összekapcsolása egyszerre vonja maga után a gyakorlatiasságba süllyedő, a részletkérdésekben elvesző, a különböző szakmák belügyévé lefokozódó tudomány, a szubkulturális szórakoztató iparrá süllyedő művészet és a magánjellegű lelki kérdések kezelésévé visszaszoruló vallásosság megújulását, közüggyé, a szó legjobb értelmében közéletivé, egyetemes kulturális érdekűvé válását. Ugyanez a folyamat eredményezi a hatalom — még jó, ha formálisan kifogástalan — játékvá züllött politika ugyancsak közüggyé nemesedését, közéletté emelkedését, az egész társadalom komoly szellemi-kulturális érdeklődésének előterébe kerülését. Társadalmunkban egyelőre nincs jelen az az arisztokratikus-értelmiségi gondolkodásmód, amely az itt körvonalazott fordulatot kezdeményezni hivatott. Létrejöttét maga a feladat, a kommunizmus szellemi-kulturális eltévelyedésének helyreigazítása, a társadalomnak a kulturális rossz lelkiismeret fogságából való kiszabadítása, ez az egyszerre általános érdeklődésre számot tartó, kézzelfogható következményekkel járó és mégis tisztán szellemi jellegű teendő fogja kiváltani. A feladatot meg kell hirdetni, és mint kulturális létünk alapkérdése elől, tartósan nem lehet előle kitérni.

Arisztokratikus-értelmiségi nézőpontból belátható, miért táplál illúziókat a polgár, amikor kultúratiszteletét föltétlennek, és az emberi létezést az érzékeink által megtapasztalható természethez kötöttnek gondolja. Módunk lesz megérteni, miért ideologikus kitalálás, hogy az emberi együttélést szabályozó jog az emberi természetben, az ember "természetes" hajlamaiban gyökerezik, hogy az emberi együttélés elég szilárd és valóban emberies lehet, ha benne ki-ki (a kultúrát tisztelő vagy a kultúrát nem tisztelő és dühös elszántsággal romboló polgár egyaránt) a maga hajlamait követi. A polgárnak a kommunista mentalitással szembeni tehetetlensége feljogosít arra, hogy ezekkel az illúziókkal leszámoljunk. A jogot tehát ne a természetre, vagyis ne a — kultúrába ágyazottságát csupán utólagosan, gyakorlatiasan számításba venni képes, a kulturális közösséghez való eredendő hozzátartozását elfelejteni hajlamos — polgár kétes, mindent viszonylagossá tevő hajlamaira, hanem arra a létre alapozzuk, amelyből a kultúrhagyomány egésze (a jog is) ered, amelyen a minket szellemileg és testileg feltápláló kultúrközösség alapul, amely egyedül óvhat meg a dolgok változékonyságától és szeszélyeink kiszámíthatatlanságától.

Mit jelent a létre alapozó jogfelfogás?

A létre alapozó jogfelfogás azt jelenti, hogy ember és mentalitás különbözése bárki számára érthető lehet, és elválasztása ily módon, a szellemi-kulturális önállótlanúság korábbi, az erkölcsi felelősséget korlátozó állapotát megszüntetve, mindenkitől elvárható. Tehát az ember és a polgár nemcsak saját "természetében", esetleges hajlamaiban tisztelheti azt, ami őt a körülmények tárgyiasító hatása fölé emeli. Szabadságának védelme érdekében sem az embernek, sem a polgárnak nem kell saját szeszélyeit, illetve embertársainak vagy polgártársainak alkalmi tudatbetöréseit bálványoznia, ad absurdum véve: a devianciát sztárolnia. Nem kell továbbá a polgári értékeket tagadó, a kultúrát nem tisztelő kommunista mentalitást a megengedhető emberi magatartások egyikének tartanunk, és — amit aztán végképp nem akarunk — a kommunizmust a polgári létezés elmaradhatatlan árnyékává fogadnunk.

Ha pedig ember és mentalitás elválasztható egymástól, ha bármely ember szellemi-lelki felelőssége, létünk szellemi-kulturális alapjainak hiteles megvilágítása nyomán közvetlenül érvényesíthető, akkor — az európai kultúra sugallataira hallgatva, és a világába zárkózó polgár szorongásait leküzdve — bármely beállítottság, bármely mentalitás bírálata minden esetben szellemi-lelki természetű, személyes jellegű lesz. Legvalóságosabb közös ügyünk, az igazság szeretete a lét rendje szerint sosem irányulhat személyek ellen, nem szükséges és semmiképpen nem kívánatos, hogy azt a rosszindulatú személyeskedés jellemezze. Természetesen tudjuk, a mentalitás megváltozásának elvi lehetőségéből és a hozzá vezető út értelmi beláthatóságából nem következik, hogy mindenki mindig hajlandó vagy képes lesz személyes beállítottságának a szellemi-kulturális normákhoz igazítására. A kulturális közösség vagy a közélet számára káros gondolkodásmódjukat meg nem változtató embereknek azonban a közéletből vissza kell vonulniuk. E döntést a közérdek, a kulturális közösség iránti tiszteletnek kell motiválnia. Az olyan közkincs, amelyből mindenki részesül, aki maga is tiszteli a közérdeket, akár csupán a képviselétől való tartózkodás formájában.

A közügyek szenvtelen, tárgyilagos intézése és a kommunizmus

A kultúrát megtagadó mentalitás azáltal őrzi befolyását, hogy — a tömegtársadalom huszadik századi képződményének a kialakulása és jellemző módon egyben a bolsevikok hatalomra kerülése óta — a polgári világ a közügyek szenvtelen, tárgyilagos intézését szorgalmazza, hogy közérdekű kérdésekben a személyes felelősségvállalást elhibázott törekvésnek tartja. A kommunizmussal lezajlott kelet-európai kaland és a következményeként előállt abszurd helyzet szemléletes példája nélkül a polgári beállítottságba feledkezett világnak nem is lennének képesek megmutatni közéleti elveinek fonákságát, a lét vagy a teremtés rendje ellen való voltát. Miközben a kommunista berendezkedés kultúrtörténeti tanulságát le-

vonjuk, miközben fölismerjük, hogy megcszenvedése milyen tapasztalatokkal szolgál, szemrehányást nem annyira a kommunizmusnak, hanem a vele szembeforduló és káros gazdasági-politikai hatását kiküszöbölni igyekvő polgárnak teszünk. Nem azért járunk el így, mert a polgárra inkább haragszunk, mint a kommunistákra, de azért, mert a polgárnak — aki, mint tudjuk, kultúratisztelő is lehet, és aki normális esetben mindig kultúratisztelő — inkább van módunk szemrehányást tenni. A kommunistával, a kultúrtörténeti szerep Nessus-ingét magáról letépő polgárral viszont közéleti kérdésekről céltalan beszélni, neki szemrehányást igazában csak saját kulturális lelkiismeretének megterhelése miatt tehetünk.

A Közügyek szenvtelen, tárgyilagos intézésének, a személyes felelősségvállalásra kimondott tilalomnak jellegzetes következménye a lépten-nyomon alkalmazott kompromisszum, amely jó esetben (a polgári értékek kielégítő érvényesülése esetén) ésszerűnek mondható, benne a minden tényezővel számolni nem képes személyes vélemény józan korlátozását lehet látni. Az olyan társadalomban viszont, ahol a kultúrát nem tisztelő polgár adja meg a hangot — még a személyes jószándéktól, az alkuban résztvevők szubjektív tisztességétől vagy tisztességtelenségétől is szinte függetlenül — a kompromisszum tulajdonképpen célját téveszti, a reális gazdasági, politikai és egyéb problémák kezelésének helyét a döntéshozók irreális, másodlagos, a hatalomféltésből fakadó, a kultúrközösség egészétől elkülönülő érdekei, elvtelen megfontolásai foglalják el. Ha a jól működő polgári rend személytelen szabályozó rendszerével nem segíti ebben, a természetét törvénnyé emelő polgár magától nem képes különbséget tenni valós, eleven, szellemi-kulturális gyökerekkel rendelkező érdekei és a megzavarodott közéletben jelentkező hatalmi érdekek között. A döntéshozók eltájolódásának mértékében a közérdeket leginkább sértő elképzelés is igazolható, és a legkívánatosabb — a hatalmi körön kívül állók számára jól láthatóan — közérdekű döntés sem érvényesíthető.

Mai helyzetünkben súlyos hibát követ el tehát az (mint ahogy századunkban Közép- és Kelet-Európában mindenki), aki közéleti szerepkörben a demokratikus mozgástér lehetőségeit nem használja ki, aki a közéleti divatra hagyatkozva intézkedéseire nem vállal személyes felelősséget, aki magát és a benne bízótat becsapva, a demokrácia elvét elárulva, beláthatatlan, gyanús taktikai számításokba bocsátkozik. A demokratikus kibontakozás gátjává válik, aki — esetleg saját magát is megtévesztve — a tömegtársadalom szerény polgárának stílusában kíván közéleti szerepet ellátni, és ilyen jellegű ténykedését a demokrácia szelleméből következőnek tartja, aki ily módon a kultúrát nem tisztelő mentalitás által uralt közegben elkerülhetetlenül megképződő személytelen diktatórikus mechanizmusok médiumává, a demokrácia áldásait érvényesülni nem engedő hatalom arc nélküli kiszolgálójává válik. A szerepek értelmetlen keverése jóra sosem vezet. Aki szerény polgár kíván lenni, ne fogadjon el közéleti megbízatást, aki viszont a közéleti föllépésre szánja rá magát, ne akarjon az autonóm felelősségvállalás alól kibújni. A polgár pragmatikus bölcsessége legalábbis Kelet-Európában nem vezet sehova: a közéleti szerepet vállaló embernek, ha nem akar a kommunisták kulturális rossz lelkiismeretében osztozni, feladatát autonóm értelmiségiként kell ellátnia.

Egy immár fél évszázada beállt és azóta életünk minden zegét-zugát átha-

tó rendszeren nem könnyű változtatni, megtalálni azt a pontot, ahonnan kiindulva a diktatúra szellemének oldása elkezdhető. Modern, túlszervezett és mindenkit függő viszonyban tartó társadalmunkban, amilyenre mára a polgári világ vált, hol akad olyan ember, aki az elsők között lazíthat a konvenciókhoz igazodás rendszerén, a személyes kezdeményezőkészséget, a szuverén döntésekhez igazodást abszurd módon tiltó berendezkedésen. Jó tudni, hogy polgárosult viszonyok között, a demokratikus jogrend szellemében a közalkalmazottat (a közéleti szereplők jelentős része közalkalmazott), vagyis még a szorosabb függő viszonyban élő szellemi foglalkozású állampolgárokat is, a bérből és fizetésből élők szélesebb körétől megkülönböztetve, a törvény védi, számukra bizonyos különleges jogokat biztosít. Merőben szokatlan dolog ez egy olyan társadalomban, ahol hosszú ideig mindenki válogatás nélkül "dolgozónak" számított, s ahol megrögzött szokásaink foglyaként reflexszerűen szégyenkezünk az ilyen jellegű jogi megkülönböztetés láttán, akaratlanul is olyan gondolataink támadnak, hogy talán a demokrácia elve sérül, ha nem mindenki azonos bánásmódban részesül.

A kommunista demagógia, amely mindannyiunk idegeiben, érzéseiben, gondolataiban otthagyt a nyomát, jelentős mértékben újtja állja annak, hogy ezek a jogi megkülönböztetések érvényesüljenek, és a demokrácia leegyszerűsített értelmezésével akadályozza a tényleges demokrácia szellemének terjedését. Megnehezíti például, hogy megerősödjön az értelmiségi, a szellemi munkás öntudata, felelősségvállalási készsége, melynek híján a társadalom — akár az idők végezetéig — könnyen kezelhető, képlékeny massa marad. Egyelőre korai arra számítanunk, hogy viszonylagos jogbiztonságában az értelmiségi a társadalomtól kapott megbízatásának kézzelfogható jelét lássa, és azon kezdjen el gondolkodni, miképpen szolgálhatja meg a megelőlegezett bizalmat. Pedig a jogot semmibe vevő, az "osztálykülönbségek" leküzdésének címén a társadalom életét elszűrőkítő fél évszázad után aligha lehet ennél fontosabb dolog.

A fogyasztói mentalitás és a szubkultúra az értelmiségi felelősségvállalás és a demokratikus közszellem ellenében hat.

A helyzet azért sem egyszerű, mert nemcsak a kommunista diktatúra jegyében eltelt múlt emlékei, hanem a jövőnek a nyugati típusú fogyasztói észjárás és a szubkultúra sugallatára kirajzolódó képei is — bár némileg másképp, de végeredményben nem kevésbé — ennek a jogi differenciálódásnak és értelmiségi felelősségvállalásnak, egyszóval a demokratikus közszellem erősödésének ellenében hatnak. Ha szóhasználatában nem is, hatásában nagyon is egybecsenghet az egyik a másikkal. A szubkultúra és a fogyasztói szemléletmód mint a szellemi egyenlődsdi kiváltója egyaránt a különbözőségeket tagadó, a demokrácia formáit szóhoz jutni nem engedő tömeglét irányába mutat. Ugyanakkor bizonyos reményre adhat okot, hogy a jog érvényesítése a hagyomány, a kultúra értékeire való általános utalásokhoz képest nagyon kézzelfogható, minden állampolgárt közvetlenül

érint. A pusztá jogérvényesítéssel szembeni ellenséges megnyilatkozás pedig annyira primitív magatartásnak minősül, hogy túlságosan tartani tőle talán mégsem kell. Az értelmiségi tehát legalábbis társadalmi helyzetének megerősítésére kap bizonyos esélyt. Hogy szellemi hatását aztán hogyan fejti ki, az további kérdés.

Minden vezető úgy tevékenykedik, mint-ha saját helyettese volna.

A diktatúrát jellemző hatalomösszpontosítás sajátos következménye, hogy csaknem minden közéleti szerepet, csaknem minden felelősnek mondott beosztást a mai napig a feladat természetéhez képest alacsonyabb szinten, a kívánnál kisebb hatáskörrel, döntési szabadsággal látnak el. Nem túlzás azt mondani, hogy még mindig szinte minden vezető úgy működik, mintha saját helyettese volna. A társadalom úgy van berendezve, hogy vezetői ügyvezetői, adminisztrátori szerepkörben látják el teendőiket. Nem ismerjük vagy félreértjük a helyzetet, ha azt gondoljuk, hogy az ilyen munkakört betöltők általában szomorúak emiatt, és a dolgok megváltoztatásáról álmodoznak. Ha mondanak is néha efféléket, nem kell komolyan venni, mert maguk sem gondolják úgy. Több okból igaz ez. Bizonyos realitásérzék nyilvánul meg a jelen állapothoz való ragaszkodásban. Nem egyszerű ugyanis stílust váltani, ha mindenki eleve szerényen, ennyire takaréklángon, ennyire a körülményekre figyelve, az elvárásokhoz igazodva látja el teendőit. Akkor már egyszerűbb a megbízatást el sem vállalni, vagy idejében visszamondani. De sok vezetőt éppen ehhez a csökkentett szerepkörhöz szemeltek ki, vagy ha mégsem, akkor is sokakat kellemes biztonságérzettel tölt el a döntési szabadság korlátozottsága. Vannak persze olyanok, akik meg vannak győződve, hogy ilyen körülmények között is csodákra képesek, hogy kiváló taktikai érzékük kibontakoztatásához páratlan lehetőséget kaptak, hogy ők a gúzsba kötve táncolás művészei. Ez a teljesítmény azonban valójában majdnem mindig öncélú, nevetséges és értelmetlen.

Azt az egyszerű kérdést kell föltenni, miféle megfontolásból vagy miféle feledékenységből állnak így a dolgok évekkel a diktatúra megdőlése után, vagy talán még úgyabbul, mint azelőtt. Egyszerűen azért, mert az — előző időszakban fokozatosan oldódó, lassan, de biztosan visszavonuló — stílust, a minden egyéni kezdeményezéstől irtózó központosító szigort és ideologikus felügyeletet tökéletesen helyettesítette a kultúrát hasonlóképpen nem tisztelő, a szellemi teljesítményektől nem kevésbé idegenkedő, a személyes felelősséget, a komoly meggyőződésen alapuló kezdeményezést nem kevésbé gyűlölő és politikai pártállástól függetlenül, a lényegét tekintve nem kevésbé kommunista mentalitás. Hordozói ugyanolyan betegesen rettegnek hivatalosan meg nem hirdetett, de mégis következetesen kiépített és gondosan őrzött, a demokratikus formák ellenére ma is a kulturális rossz lelkiismereten alapuló uralmuk elvesztésétől, mint annak idején a diktatúra kinevezett hivatalnokai és ideológusai.

A demokrácia szellemének az felelne meg, a polgári értékek érvényesítésé-

nek ügyét az szolgálná (de a kultúrát nem tisztelő, kulturálisan rossz lelkiismeretű polgár mértéktelen hatalmi vágyának kielégítését természetesen nem), ha minden közéleti tényező, minden kisebb-nagyobb döntési jogkörrel vagy személyes befolyással rendelkező ember a közéleti szerepléshez illően, az értelmiségi föllépés normáit tisztelve; a szellemi illegalitás visszataszító állapotát elutasítva, megfogalmazná programját, feltárná elvi-eszmei motívumait, ha világosan megmondaná, mit vár el, mit remél a vele együttműködőktől, s ha kollegáit az egyenes beszéd hasonló megnyilatkozásokra ösztönözné. Az együttműködés őszinte és komoly vágya sok esetben áthidalhatná a gondolkodásbeli ellentéteket, és a korántsem egyszerű helyzet ismeretében a türelem, a jóindulatú várakozás is indokolt volna. Azt azonban nem helyénvaló türelemnek nevezni, ha valaki az értelmiségi nézőpont nyújtotta lehetőséggel nem élve, a polgár csökkent ítélőképességére hagyatkozva, a "békesség kedvéért" az együttműködési készséget nem tanúsító emberek kihívó magatartását, és az annak elismertetésére irányuló torz, erőszakos törekvéseket mindenáron szó nélkül akarja hagyni. Ennek az értelmetlen engedékenységnek a demokrácia és a polgárosodás ügye látja kárát. Ha a civilizált közélet így értett normája értelmiségi segédlettel, a problémák szellemi megvilágítása révén érvényesül, a ma szinte pattanásig feszült helyzet oldódása gyorsan bekövetkezhet, hiszen az a szellemi-lelki eltévelyedés, amelynek legszembetűnőbb megnyilvánulását a kommunista mentalitásban látjuk, messze nem az emberi természetben gyökerezik. Senki nem születik kommunistának, sőt senkinek sem személyes meggyőződése a deviáns kultúratagadás (az sem személyes, sem meggyőződés nem lehet), csak torz viszonyaink látszanak egyelőre igazolni, vagy mutatják kifizetődőnek, már-már kötelező divatnak ezt a magatartást.

A vezető beosztású ember megbízatása akkor válik valóban felelőssé, ha programjának meghirdetésével és munkatársai fokozatos megnyerésével, a közösen megtalált feladatokhoz igazításával maga és mások számára valódi működési területet teremt, ha tevékenységét a kultúra eleven és megtermékenyítő áramába bekapcsolja. A továbbiakban működési pontja megszűnik az értelmetlen és embertelen hatalmi berendezkedés része lenni. Jóllehet nemrég valamely beláthatatlan és befolyásolhatatlan véletlen folytán előzetesen e hatalmi szerkezet helyezte pozícióba, ettől kezdve annak a demokráciának lesz egyik éltető eleme, amely a jövőben még a hatalom formális, az ő kinevezéséhez hasonló megnyilatkozásainak is értelmet adhat. A helyzet gyökeres megváltoztathatóságába vetett hitet az az értelmiségi fölismerés is erősítheti, hogy a kultúrát nem tisztelő magatartás — a lázadásában magára maradó és szorongó polgár fölfogásával ellentétben — többnyire nem a kultúra eleve adott, a "génekből" eredő gyűlölete, hanem gyötrelmes szellemi-lelki hiányállapot: a kultúra megélésének, megértésének és a kultúrjavak teremtésének képességétől megfosztottság állapota, amely az értelmiségi gondolkodásnak, a szellem és a személyesség forrásának elutasítása nyomán állt elő. Miatta kortársaink legtöbbször a legmélyebb és legőszintébb sajnálatra méltó, az tudtukon kívül és végeredményben szándékuk ellenére, beleegyezésük nélkül torzíttja személyiségüket. Ha a mai polgár bizonyos értelemben korának áldozata is, ha nem is ő az oka annak, ami vele történik, az értelmiségi mentalitásból fakadó sugallatoknak engedve, felelősséget kell vállalnia, az előállt helyzetet saját hibájá-

nak, bűnének kell tekintenie, hiszen hogyan csillapulhatnak gondjai, ha maga sem tesz a szellemtől elzártságának csökkentése, az őt elborító egyiptomi sötétség oszlatása érdekében.

Nem politikai tisztogatásra, hanem szellemi-kulturális megújulásra kell vállalkoznunk.

Ha értelmiségi nézőpontból igyekszünk változtatni a helyzeten, akkor nem politikai tisztogatásra, hanem szellemi-kulturális megújulásra kell vállalkoznunk. A szellem napvilágánál élő polgár nem a hatalmat akarja megkaparintani, hanem a hatalom birtoklását az emberi dolgok alfájának és omegájának tekintő kommunista mentalitást akarja világából kiszorítani. Föllépése azonban nem lesz szellemi természetű, és célját nem is érheti el, ha a kommunista mentalitás hordozóit egyszerűen ellenségének tartja, ha miközben magatartásukat hibáztatja, teljes mértékben el akarja magát határolni tőlük. Nem vállalhatunk felelősséget a kommunizmus teremtette helyzetért, ha közben másokat hibáztatunk, bennük látjuk e helyzet előállásának okozóit. Nem gyökerénél ragadjuk meg a problémát, ha személyünket a jelenség köréből kivonhatónak gondoljuk, ha a kommunista kulturális rossz lelkiismeretéből, annak történeti jellegéről megfélemlítve, a magunk felelősségvállalási kötelezettségétől eltekintünk. A polgár könnyen esik ebbe a hibába, szereti a lényegi kérdések fölött szemet húnyva azt képzelni, hogy a kommunista mentalitás és a polgári világ kizárják egymást. Miatta azután úgy bűnhődik, hogy utólagosan kénytelen a számára egyébként elfogadhatatlannak mondott kommunista mentalitást a természetjogi szemlélet jegyében megengedni, vele szellemileg-lelkileg együttélni, és szellemi-kulturális romboló hatásának szabad utat engedni.

Az értelmiségi magatartás hiánya, a személyes szellemi szempont elmaradása magyarázza közgondolkodásunk fogyatékoságait. Egyébként nem lehet megérteni, hogy a korábbi állampárt utódja, miután magát a rendszerváltozás alkalmával formálisan szociáldemokratává nyilvánította, az új demokratikus keretek között nem érdekelt abban, nem kényszerül politikai környezete és társadalmi fogadtatása által arra, hogy kommunista mentalitásától megszabadulni igyekezzon. Ez annál furcsább, hiszen még a diktatúra idején is szó volt az úgynevezett demokratikus elhajlások elleni küzdelemről, és kétségtelenül történt erőfeszítés az úgynevezett szocialista demokratizmus irányába. Ha az egyszerűség kedvéért el is ismerjük, hogy a rendszerváltozáskor a sztálinista-rákosista stílussal a gyökeres szakítás megtörtént, elfogadható lehet-e egy valamennyire is egészséges közéletben, a demokráciához nélkülözhetetlen szellemi világosság és személyes szerepvállalási készség megléte esetén a proletárdiktatúra mégannyira modernizálódott funkcionáriusait minden további nélkül szociáldemokratáknak tekinteni? Meg lehet-e érteni, hogy valamely, magát liberálisnak gondoló és egy ideig harcos antikommunistának mutató párt ezzel, az önmaga megújulása érdekében még látszat-erőfeszíté-

seket sem tevő utódpárttal koalícióra lépjen? Hogyan állíthatja, hogy döntését nem kell problematikusnak tekinteni, és számára az nem jár különösebb politikai kockázattal? De igazában az sem érthető, hogy a baloldal következetlenségét, az átalakulás felemáságát vagy álságát látó és az irányvonaluk, elveik mellett kitarító jobbközép pártok miért mondanak le a társadalom véleményének formálásáról, miért nyugszanak bele társadalmi támogatottságuk csökkenésébe, miért látják szükségesnek a konstruktív együttműködést egy számukra elfogadhatatlan mentalitással. Közben a másik oldalon állók miért nem érzik úgy, hogy korlátozniuk kellene magukat, és a helyzet miért igazolja őket? Továbbá bizonyos szellemi értéket képviselő, tájékozott emberek — reális politikai látókör kialakítására képtelenül — miért képzelik a jobboldalon azt, hogy valamely sötét, az alvilág képzetkörébe illő összeesküvés elleni küzdelem meghirdetésével szolgálják a közélet megújulását? Végül pedig miért válik egy komolyabb támogatást élvező jobboldali párt megnyilvánulásainak elmaradhatatlan kísérőjévé a vásári komédia, a formátlan érzelemnyilvánítás és indulati kitörés?

A magára maradt polgári létezés egyiptomi sötétségében semmi sem úgy megy, ahogy mennie kellene.

Itt nem egyesek, valakik, bizonyos irányzatok csinálnak valamit rosszul, képtelenek kellőképpen tájékozódni, hanem a magára maradt polgári létezés egyiptomi sötétségében végső soron semmi sem úgy megy, ahogy mennie kellene, a legfontosabbat mindenki elvéti. A hiba nyilvánvalóan nem a különböző politikai megnyilatkozásokban, hanem azok előtt, mögött van, és a kérdések a jelenleg folyó vitákban nem eldönthetők, a gondolkodás egészét meghatározó előfeltevések elhibáztak, nem elégítik ki többé életünk elemi követelményeit. A közélet szereplőinek egyelőre nincs kezében a helyzet megoldásának, az átalakulás lebonyolításának kulcsa, és ezért igazában nem is hibázathatók. Ami nekik felróható, az az, hogy Antall József halála óta mintha annak belátása is elhomályosulóban volna, hogy valami hiányzik, hogy világunk úgy, ahogy van, egyelőre sajnálatos módon elégtelennek mutatkozik problémáinak kezelésére, és ezért történelmi sorsunk komoly, méltóságteljes tudatával, az egyébként egyáltalán nem passzív, hanem nagyon is termékeny várakozás lelkületével kell magunkhoz és világunkhoz, a dráma többi szereplőéhez és az előttünk álló feladathoz viszonyulnunk, mert így óvhatjuk meg magunkat attól, hogy a kudarcélménytől sújtottan fejünket veszítsük, mindenért partnereinket okoljuk, vagy önmagunkat feladva elvtelen alkukat kötünk, majd sértődötten az élet mozgásaitól elszigeteljük magunkat.

Ha a polgárosodás, a demokrácia ügyét értelmiségi nézőpontból vizsgáljuk, és levonjuk a szükséges tanulságokat a polgári rendnek a kommunista mentalitás által való kikezdettségéből, akkor mindaz, ami manapság politika vagy közélet címén nálunk történik, helyeselhetővé nem, de legalább érthetővé válik, a közéletünket átható talány oldódik, a politikai arénát belengő sötét gyanú oszlik, és

mindenki előtt megnyílik az értelmes, tisztességes közhasznú tevékenykedés lehetősége. Ebben az esetben a jobbközép pártoknak nem kell a demokratikus formák tiszteletben tartása, a közéleti játékszabályok betartása érdekében politikai vetélytársaik bírálattól, leleplezésétől tartózkodniuk, és nem kell félniük annak kimondásától, mivel nem szabad a jogrendre hivatkozva együttműködniük. Megszabadulhatnak attól a nyomasztó aggálytól és a belőle fakadó ideológiai zsarolástól, hogy az eszmei, a szellemi határvonalak világos meghúzása, a kultúratisztelő polgári és a kultúratagadó kommunista mentalitás világos elválasztása a demokrácia elveinek megtagadását jelenti. Megdől az a hazug és botrányos tétel, hogy a kultúratagadó gondolkodásmód szabadjára engedése, eszmei eltérése nélkül nincs demokrácia. Ebben az esetben nem marad a kultúrát nem tisztelő mentalitás bírálata azokra, akik — a polgári létezés szorongásos világába zártan — csak a demokratikus elvek alkalmi fölfüggesztésével látják szándékaikat megvalósíthatónak, s akik jogos igényeik tudatában magukat a gordiuszi csomó átvágására feljogosítva érzik. Így ki lehet fogni a szelet azok vitorlájából, akik azáltal szereznek népszerűséget és szavazókat, hogy a felelős politikai cselekvés igénye nélkül a különböző sérelmeket szenvedő embereket, rétegeket érzelmi-indulati alapon gyűjtik maguk köré.

Ily módon a rendszerváltozás következetes véghezvitelét kívánó jobboldali erőknél sikerülne belátniuk azt is, hogy társadalmunkat a kommunista diktatúra részesítette végül is a polgárosodás elmaradása miatt hiányzó, bár adott esetben egyáltalán nem a polgári értékek alapján álló, hanem a cinkosságon, a kulturális rossz lelkiismereten alapuló egységélményben, és hogy ettől a történelmi tényről nem szabad eltekinteni, hiszen például az utódpárt választási sikereinek ez a tulajdonképpeni magyarázata. Közgondolkodásunk megcsavarodását jelentős mértékben az okozza, hogy ez, a lét végső elvét tekintetbe venni képes szemléletet igénylő fölismerés nem született meg, illetve egyelőre nem sikerült kellőképpen feldolgozni. Vagy az történik, hogy baloldalon figyelmen kívül hagyják: a társadalom tagjai annak idején egy börtön falai között, egy kényszerszermunkatábor drótkerítése mögött, bizonyos értelemben a bűnben találtak egymásra (az élmény Dosztojevszkij életművéből ismerős). Vagy jobboldalon erre az egymásra találásra nem emlékeznek, jelentőségét nem értik, tehát (mondjuk Dosztojevszkijjal ellentétben) polgári módon gondolkodnak, és itt sem, ott sem értik a problémák átfogóbb, szellemi-kulturális alapon, értelmiségi nézőpontból való megközelítésének szükségességét. Ha ez a fölismerés helyzetünk abszurdításának megszenvedéséből következően megszületik, akkor oldódhat a társadalom széles rétegeit érzelmileg a diktatúrához láncoló, szellemi-kulturális nyomorában a kommunizmus cinkosává tevő kötődés, amely korántsem annyira anyagi-szociális természetű, amint a gyakorlatias szemlélet nevében mindkét oldalon föltételezni szokás. Az utódpárt pedig szellemi ösztönzést kaphat valódi szociáldemokrata párttá szerveződéséhez, és arra majd az előálló helyzet is kényszeríti. Megszűnik továbbá az a mesterkedési lehetőség, hogy egy liberális párt a jobboldali diktatúra általa felnagyított rémére hivatkozva az utódpárttal működjön együtt, és végre enyhül az a hisztérikus légkör, amely az efféle, a bolsevik taktikára emlékeztető manipulációt segít igazolni.

A diktatúra múltbeli, megdönthetetlennek vélt uralma, a kommunista gondolkodásmód érvényének jelenbeli érthetetlen meghosszabodása, majd az a belátás, hogy a vele együtt járó szellemi-lelki hiányállapot mint Isten megérdemelt büntetése abszurd módon, közvetve az emberi nem egységének megtapasztaltatója lett, arra mutat, hogy ez az egység nem e világból, vagyis nem a polgári világból, a civilizáció világából való. A felvilágosult polgári ész előföltévéseiből kiindulva nem belátható, ilyen alapon az életben nem érvényesíthető, mert a senki által nem biztosítható, a senki által ki nem gondolható léthez tartozik. Dolgaink mérlegelésénél tehát mindig ebből a létből kell kiindulni, azaz meg kell engednünk, számításba kell vennünk azt a nem polgári, arisztokratikus-értelmiségi szempontot, amely éppen a lét szem előtt tartását látja feladatának, és amely a létet a polgári világ számára is közvetíti. Az emberi nem egységének, az azt realizáló szeretetnek és felelősségtudatnak a transzcendens léthez rendelt volta, illetve annak arisztokratikus-értelmiségi helyzetből való képviselhetősége azt jelenti, hogy a hagyományt, a szellemi értékeket, a vallási igazságokat nem lehet polgári szempontból teljes értékűen képviselni, mert lényege szerint arisztokratikus jellegű.

A történetek megértésének lehetőségétől fosztjuk meg magunkat, ha úgy képzeljük, társadalmunknak a diktatúrához nem volt köze.

A kezelendő problémák ontikus felfogása, arisztokratikus-értelmiségi képviselése, a létfelejtő polgári gondolkodás szűkös, ki nem elégítő látóköréből való kiemelése ígéri annak a megosztottságnak a meghaladását, amely a nyugati értékek átvételének és kulturális épségünk megőrzésének szembekerüléseként jelentkezik. Vajon ki nem vonódik be az e dilemma körül zajló ideologikus csatározásokba, és ki képes a felemás megoldásoknál jobbat ajánlani? A polgári társadalom látókörének a létigazság helyébe állítása kelti azt a hamis látszatot, mintha a nyugati civilizáció vívmányainak gépies átvétele útján megoldható lenne társadalmunk polgárosodásának, politikai, gazdasági, kulturális egységesülésének feladata, mintha csupán elmaradott, felvilágosulatlan, sötét emberek érthetetlen akadémikuskodása állná útját egy világosan belátható és egyszerűen kivitelezhető folyamat kibontakozásának. Ugyanez a reményvesztés magyarázza azt is, hogy mások meg hisztériában tartanak a civilizációs vívmányok érvényesülésétől, úgy gondolják, társadalmunk elkülönült állapotában, a világcivilizációtól ingereltség el nem szenvedése esetén is képes lehet kulturális tapasztalatait érvényesíteni, azaz hogy polgárosodásunk mégis polgári látókörön belül, annak meghaladása nélkül megújulhat. Egészen nyilvánvaló, a történelem nem ad lehetőséget arra, hogy "kicsinységünk", azaz civilizációs erőfeszítéseink korlátozottságára hivatkozással lélegzetelállító árama elől kitérjünk, nem engedi meg, hogy ne gondoljuk magunkat e folyamat szuverén, szellemi-kulturális értelemben, vagyis a történelem elsődleges, igazi, ontikus, csak a polgár által elfelejtett értelmében elsőrangú szereplőjének.

Közéletünk elevenné, tartalmassá és komollyá egyébként aligha válhat, és céljait másképp aligha érheti el.

Hát vajon nem azért kellett a csaknem félévszázados diktatúrát, a két világháborút, a Kárpát-medence lakosságát meggyöttrő száz éves etnikai háborúskodást elszenvednünk, hogy belássuk, nem állhatunk félre, hogy a történelem árja akaratunk ellenére magával ragad, hogy végső soron nem társadalmunk egyik vagy másik rétege, az egyik vagy a másik politikai irányzat az oka megpróbáltatásainknak, hogy világunknak, a földgolyót egyetlen civilizációs egységgé kovácsoló kultúratisztelő polgári gondolkodásnak a fogyatékoságai magyarázzák bajainkat, és hogy kénytelenek legyünk, módunk legyen e fogyatékoságokat megnevezni? De ugyanezen okból ki kell lépnünk abból az ugyancsak polgári jellegű kisnemzeti önsajnálatból, amely szerint társadalmunkon kívüli okok, szerencsétlen véletlenek, más népek civilizációs, etnikai stb. nyomása akadályozta meg társadalmunknak a kívánatos irányba fejlődését. A legkézenfekvőbb, a legidősebb példa erre a második világháborút követő orosz megszállás.

Bizony el kell ismernünk, nélküle aligha lett volna proletárdiktatúra, polgárosodásunk bármennyire felemás, de egészükben mégsem lebecsülendő és számunkra különösen kedves vívmányai nem veszték volna semmibe vagy majdnem semmibe. Mint az utóbbi években már sokan elmondták, sok tízezer honfitársunk életben maradt volna, százezrek egzisztenciális megpróbáltatásait, más százezrek külföldre menekülését elkerülhették volna, az általános szellemi-kulturális hanyatlásról nem is beszélve. De bármennyire nélkülözhetetlen föltétele volt az orosz-szovjet megszállás a kommunista rendszer bevezetésének, a történetek megértésének lehetőségétől fosztjuk meg magunkat, ha úgy képzeljük, társadalmunknak e diktatúrához nem volt köze, nem tanúsított fogékonyságot iránta, ha nem vagyunk meggyőződve arról, hogy a diktatúrában társadalmunk lényegében mégis saját problémáinak, az európai civilizációt átható problémák egészének mibenlétét tapasztalta meg, annyira szemléletesen, annyira egzisztenciálisan, ahogyan egyébként nem tudta volna. Ahogy nem vagyunk hálásak a megszállóknak a kommunista rendszer megteremtéséért, természetesen nem érzünk hálát azért sem, hogy ezekben a sanyarú, bár nagyon fontos tapasztalatokban részesítettek minket. De végül is akkor járunk el helyesen, ha elfogadjuk — nem tőlük, hanem a szellemi-kulturális értelemben vett történelemtől, Istentől — azt, ami a diktatúra jegyében történt.

A személyes szellemi szempontot, az értelmiségi mentalitást tagadó polgári látókör elégtelenségéből eredő, közéletünket, megosztó ellentmondás az is, hogy a rendszerváltozás után a polgári értékek visszaállítását sürgető kultúratisztelő mentalitás, amely egy mesterségesen megszakadt folyamat folytatását szorgalmazza, bizonyos értelemben korszerűtlennek, a kommunista propaganda szóhasználatát idézve reakciónak minősül. Másfelől azok, a kultúrát kevésbé tisztelő pragmatikusok, akik a polgárosodást nem egy megszakadt folyamat folytatásaként, hanem mint a nyugati civilizáció mai jelenségeihez igazodást képzelik el, akik inkább modernizációról, mint polgárosodásról beszélnek, arra hajlamosak, hogy a diktatúra évtizedeit egy felemás, de mégis komolyan veendő modernizáció korszakának tekintsék, és benne a kommunista ideológia eredményét, a haladás

megtestesülését lássák. E nézetkülönbség, a fogalmak ilyen összezavarodása látán nem ajánlhatunk mást, mint a problémának azt az ontikus kezelését, amely egyszerre képes a diktatúrában az emberi nem egységének megtapasztalását látni és egyben olyan börtönállapotot, a szellemi-kulturális romlásnak azt a mértékét, amely minden egészséges, kultúrértékeket érvényesítő fejlődést megakaszt.

Vajon nem kell-e a diktatúra tagadásaként a korábbi állapothoz visszanyúlni? De ugyanakkor nem szükséges-e a diktatúra történelmi tényét úgy értékelni, hogy Kelet-Európában a polgári lázadás polgárosító, egységtteremtő lehetőségei már ötven vagy hetven évvel ezelőtt kimerültek? És vajon nem szükséges-e a diktatúra "semmijében" a létegyiség élményének megszületését látni? És ugyanakkor attól mégis tartózkodni, hogy voluntarista módon egy élményből bizonyos társadalmi folyamatok lezajlására, kézzelfogható civilizációs teljesítmények elérésére következtessünk? Bízhatunk-e továbbá abban, hogy a polgári mentalitás kialakíthatja jövőndő fejlődésünk kereteit, ha nem óvott meg sem szellemi-kulturális sem gazdasági-politikai értelemben a kommunizmustól, illetve elfogadhatóak-e a modern polgári gondolat ajánlásai, ha a kommunista mentalitással együttélésre kényszerítenek?

Közéletünk nem a piac pragmatikus érdekeihez, hanem a bolsevik hatalomgyakorlás fogásaihoz igazodik

Nagyon igazságtalanok lennének, ha lebecsülnénk a demokratikus jogok formális bevezetését, ha figyelmen kívül hagynánk azt a tényt, hogy gyakorlásukat durva fizikai eszközökkel általában senki nem akadályozza. Viszont becsapjuk magunkat, a valóban polgárosult viszonyok kiépítésének feladatáról megfeledkezünk, ha úgy véljük, ezzel minden tőlünk telhetőt megtettünk, és az eleven demokratikus közélet kialakulásának nincs akadálya, vagy ha a modern tömegtársadalom gyakorlatához igazodva úgy ítéljük meg, nincs is rá szükség. Ez a végleteken individualizált, "ideológiátlanított", a szubkulturális megnyilatkozások eluralkodását elősegítő állapot, mint tudjuk, nálunk a diktatúra által "modernizált", értsd: tömegtársadalommá átalakított (és egyben a kommunista mentalitástól áthatott) állapotot jelenti. Egy olyan közélet létezését, amely nem is a piac pragmatikus érdekeihez, hanem a bolsevik hatalom gyakorlásán nevelődött válogatott társaság mesterkedéseire igazodik, amely nemcsak nem igényli, de hatalmát féltve módszeresen akadályozza a valódi közélet kialakulását.

A jelen állapotban, a polgár létfelejtő és társadalmunkat sokszorosán megosztó nézőpontjából ítélve tulajdonképpen nincs is olyan mondanivaló, amely átfogó és valódi társadalmi mozgalmat eredményezhetne, amely lehetővé tenné és igényelné ilyen közélet kialakulását. Ha azonban e megosztottság leküzdése érdekében a jelenségeket a lét szempontjából, a polgárét meghaladó értelmiségi nézőpontból közelítjük meg, nyilvánvalóvá válik a demokrácia formális felfogásának elégtelensége, az a körülmény, hogy a polgárok elé szellemi-kulturális feladatokat

állítva, a demokratikus közéletet tudatosan formálni kell. Megengedhetetlen, hogy a politika alakulása a háttérben meghúzódó agytrösztök, szürke eminenciások, az állampolgárt a hatalmi játszma sakkfiguráiként kezelő és ráadásul a tényleges szellemi-kulturális folyamatokból csak keveset értő elitek kényére-kedvére maradjon.

Az állampolgároknak a közélet cselekvő részeseivé válását az akadályozza, hogy egyelőre nem polgárosodott, sőt időközben a kommunista rend ideológiai fürdőjén átesett társadalmunk a polgárerényeket nem gyakorolja, a kultúratisztelő gondolkodás sajátosságai az emberekből vagy hiányoznak, vagy — a kulturális rossz lelkiismeret alapján közösséget teremtő kommunista mentalitást szabadjára engedő — tömegtársadalom keretei között nem jutnak szóhoz.

A helyzetet súlyosbítja, hogy jellemző szellemi-kulturális bizonytalanságán túl az elmúlt fél évszázadban kialakult társadalmi szerkezet is korlátozza a polgár megnyilatkozásait. Benne senki sincs a helyén, fölkészültségéhez és adottságaihoz képest szinte mindenki két-három fokozattal magasabb beosztásba kerül, a gazdasági, a hivatali vagy a tudományos követelményeknek fittyet hányva, és utólag a posztmodern divatos jelszavát átvéve — amely szerint bármi elmegy — már csak könnyebb befolyásolhatósága céljából is. A már több nemzedék óta tartó bizonytalanság miatt alig valakinek van világos fogalma arról, hogy akár tőle, akár a többiektől mit lehet elvárni, és mi az, amit számon is kell kérni rajta. Alig valaki képes megkülönböztetni, hogy valamely feladatkörön belül mi a valóban fontos, és mi a formális hivatali előírás, hogyan kell a két szempont egyensúlyát az eredményes tevékenység érdekében egyszerre intelligensen, erkölcsileg és hivatalilag kifogástalanul egybefogni. A tisztességes emberek személyes felelősségvállalásának hiányában általánosan elterjedt az a — kultúrát nem tisztelő polgár által uralt közegben kialakuló — elképzelés, hogy egyfelől mindenkinek vaj van a fején, másfelől aki a legkiválóbban is csinálja a dolgokat, ha bizonyos "érzékenységeket" megsért, ha az "erőviszonyokkal" nem számol, úgys megbukik. Ezek a körülmények a polgárt a kommunizmus által sugallt szellemi-kulturális cinkosság-élmény iránt hatványozottan fogékonyá teszik.

Kelet-Európában a huszadik század végén abban az esetben gondolkodunk helyesen, ha a citoyen öntudat feltámasztását közvetlen erkölcsi ráhatás eredményeként nem várjuk, ha belátjuk, az efféle beszédnek százötven, kétszáz évvel ezelőtt azért volt értelme, mert akkoriban a — korábbi arisztokratikus berendezkedés keretei között szellemileg feltöltődött — polgár a demokráciát az arisztokratikus intézményekkel szemben küzdötte ki. Napjainkban viszont, amikor azt a kommunista diktatúra teremtette helyzetben, a polgárt kultúratisztelőtől megfosztó kommunista mentalitással szemben, annak az illúzióknak a romjain kell létrehozni, hogy a kultúratisztelőt magából a polgárból, ahogy mondani szokás, az emberi természetből ered, akkor nyilvánvaló, hogy a lelki-erkölcsi megújulás helyett olyan szellemi-kulturális megújulásra van szükség, amelyre az emberlét "nem evilági" megalapozottságának fölismerését érvényesítő és egyben a polgárosodás kelet-európai kiteljesítését vállaló arisztokratikus értelmiségi vállalkozhat.

A közélet pragmatizmusa vagy machiavellizmusa azzal jár, hogy a közélet szellemtelenné és kultúraellenessé válik.

Sajátosan polgári az a vélekedés is, hogy a politika a lehetőségek tudománya, hogy a politikában elvek, eszmék, erkölcsi szempontok nem vagy csak alig érvényesülhetnek, hogy — bármily sajnálatos — a politikai döntések során többnyire akadnak olyan nyomósabb okok, elháríthatatlan körülmények, bizonyos nyers, az erkölcsi érzéket, az ideális szempontokat nem méltányoló tényezők, amelyek előtt a higgadtan mérlegelő politikusnak a még nagyobb baj elkerülése érdekében meg kell hajolnia. Ezt az érvelésmódot hallva, fölmerül az emberben, hogy vajon melyik tudománynak nem kell számolnia a lehetőségekkel: vajon az orvos nem a lehetőségek határain belül gyógyít, és még a mérnök is nem a fizika rideg, személytelen törvényeit tudomásul véve épít vagy nem épít bizonyos helyen, bizonyos anyagból, bizonyos szerkezetű hidat? Ki tudja miért, a mérnöki vagy az orvosi teljesítmények behatárolt volta ellenére sem az orvostudományt, sem a mérnököt nem szokás a lehetőségek tudományának nevezni, pedig lehetőségeinek korlátozottsága emberek halálát okozhatja, illetve igen sok fáradozás, szenvedés, nélkülözés előidézője lehet.

A politika, illetve az orvos- vagy műszaki tudomány megítélése közti eltérést valószínűleg az magyarázza, hogy az orvos vagy a mérnök viszonylag könnyen elhatárolhatja magát azoktól az "objektív" tényezőktől, amelyeket szükségesnek tart tekintetbe venni, míg a politikus köteles az általa kényszerűen tekintetbe vett szempontok képviselőjében föllépni. Csakhogy ez a döntés csupán a polgár számára marad nyers kényszerűség, aki bár pontos elemzéseinek eredményeképpen fölismerte annak gyakorlati szükségességét, de akinek — látóköre lehatároltsága miatt — nem sikerült belátnia döntése értelmességét, s aki ennek következtében nem képes az általa elfoglalt állásponttal személyesen azonosulni. A polgár azért nem tudja elveit, eszméit, erkölcsi szempontjait politikai döntéseivel összeegyeztetni, azért éli át a machiavellizmus dilemmáját, mert személyes ideális szempontjai nem lehetnek egyetemesek, mert az értelmiségi nézőpont kialakítását elmulasztva, nem sikerül neki a döntéseket forrásukkal, a kultúrát megalapozó létel összekötni, s emiatt magát — a nem rá szabott feladattal birkózása során előállt helyzetben — sajnálatos módon személyes meggyőződése árulójának érzi.

A közélet elevenné, tartalmassá, demokratikussá, szellemileg megtermékenyítő hatásúvá akkor tehető, a társadalom tagjai, a polgárok akkor válhatnak cselekvő részesévé, ha a politikát ontikus alapokon, arisztokratikus-értelmiségi képviselővel művelik, s ha az ezáltal ismét a citoyenerények gerjesztőjévé válik. Természetesen most már attól a züllesztő hatású és önpusztító történelmi félreértéstől szabadon, hogy a polgár kultúratiszteletének valódi forrását magában lássa, és egyben annak a veszélye nélkül is, hogy a hagyományt, a kultúrát neki közvetítő arisztokratikus szempont a — határait belátni nem képes, elismerni nem hajlandó — polgár közéleti szerepét bármiben is korlátozza.

A politika pragmatizmusa vagy éppen machiavellizmusa, a személyes értékrendből való kiszakadása nem szűken politikai érdekű. Azzal a következ-

ménnyel jár, hogy a társadalom szellemi-kulturális megnyilvánulásainak egész sora a vagy szolid, pragmatikus vagy nyíltan cinikus hatalmi játék terepévé válik, hogy a közélet, a szellemi élet minden szintje "átpolitizálódik", azaz szellemtelenné és kultúraellenessé válik. Ami korábban, a diktatúra idejében egy társadalmon kívüli nyers erőszak szándékai szerint valónak látszott, mert a központosított hatalom parancsai szerint működött, most a demokrácia cégére alatt, öntevékeny kezdeményezések alapján kialakuló csoportoknak osztódik le, amelyek azonban a hatalmi játék szabályait szigorúan betartva, a szellem és a kultúra szempontjait (ha egyébként szellemről vagy kultúráról beszélnek is, és még ha szubjektíve őszintén beszélnek is róla) nap mint nap a politika oltárán feláldozzák. A szellemi-kulturális életnek ez a változatlansága, az új körülmények között a korábbi taktika és stratégia szigorú fennmaradása jelzi a polgári világnak a szellemi-kulturális felelősséget elhárító kommunista gondolkodásmódtól való kikezdettségét. A rendszerváltozás nem annyira a demokrácia elvének diadalát, a polgári társadalom értékeinek a diktatúra elnyomottjaira gyakorolt vonzását fejezte ki, hanem inkább azt a gyakorlati belátást, hogy a hatalom fenntartásához diktatórikus eszközökre egyre kevésbé volt szükség a polgári világ fokozatos szellemi-kulturális hanyatlása és a kommunista gondolkodás mind akadálytalanabb érvényesülése miatt.

Sok más egyéb mellett jól mutatja ezt, hogy az irodalmi-kritikai folyóiratok a rendszerváltozás ellenére ma is az elmúlt évtizedekben kialakult "rongyszőnyegszövési" vagy "kollázs" technikával szerkesztődnek. Tulajdonképpen nincs szellemi arcukat, a szerkesztőknek célkitűzésük, nem keresik a szellemi teljesítményeket, inkább bonyolult megfontolások szerint a különbségek tompítására, az összkép egyenletes szürke árnyalatának megőrzésére törekszenek. Erre mutat, hogy a folyóirat ma is inkább hatalmi központ, mint szellemi műhely, és ezen alig csodálkozik valaki, az eredetiség pedig továbbra is inkább zavaró tényező, alig igényli bárki a felbukkanását. A szellemi élet üres hatalmi játékká süllyedését szemléltető másik példa, hogy ma már a saját szellemi illetékességében kételkedő, de a döntés jogát magának változatlanul fenntartó polgár lehetségesnek, sőt kíváncsinak tekinti a szellemi kérdésekben lefolytatandó véleménycserék kiküszöbölését, és a szellemi teljesítmények tényleges megítélése helyett személytelen és szellemtelen formális mutatók alapján kíván döntenéi önálló, személyes megnyilvánulásokat igénylő kérdésekben.

Csak a polgárnak kell föltétlenül tudónak, művésznak, politikusnak vagy papnak lennie, az értelmiségi a léthelyzet diktálta igényeknek engedelmeskedve kinevezés nélkül is hitelesen hol ennek, hol annak mutakozhat.

Viszonyaink elemzése arra a belátásra juttat, hogy a kelet-európai polgárosodás nem csupán korszerűsítési feladat, és a szabadságjogok bevezetése nem

lehet a demokrácia biztosítéka, de arra is, hogy pusztán emiatt nem szabad a bizonytalan jövőbe kitolnunk a polgárosodás célkitűzését, vagyis gyakorlatilag közéletünk egészségesse, tartalmassá tételéről lemondanunk. Hiszen egyfelől világosan számba vehetőek ezen feladat megoldásának föltételei, másfelől pedig azok némi szellemi bátorság és bizonyos mértékű következetesség révén megteremthetők. A közéleti célok elérése azt igényli, hogy lépünk ki a polgári viszonylagosság életünket ingataggá tevő állapotából, és egyértelműen, határozottan, személyes közéleti formában (nem pedig elvont elméleti alapon) forduljunk szembe a kommunista szemléletmóddal. Így alapozzuk meg a polgári beállítottságtól különböző, de általa is igényelt (arisztokratikus) értelmiségi álláspontunkat.

A gondolkodásunkat elsekélyesítő gyakorlatiasság ilyen kérdés föltevésére készítet: van-e kézzelfogható biztosítéka az önálló értelmiségi föllépés sikerének? A válasz természetesen csak az lehet: nincs. De hasonló választ kell adnunk arra a kérdésre is, hogy van-e akadálya ugyanennek. A két, egymást lerontó válasz azt jelzi (amit egyébként is tudunk), hogy a létünk szellemi alapjait zárójelbe tevő pragmatizmus alkalmazhatóságának vannak határai. Az arisztokratikus értelmiségi föllépés ereje viszont abban a kultúránk által sugallt hitben rejlik, hogy ezen alapok nyilvánvaló megtámadottsága esetén a rájuk támaszkodás nem marad pusztán szó, emelkedett elvek kinyilvánítása. Az igazság személyességének megfelelően a rá emlékeztető ember mindig személyekhez szól, és ha értelmes választ kap, szava gyakorlatilag is értelmezhető célt ér. Ha viszont a válasz elmárad, a levonandó tanulságok révén módja nyílik álláspontját átfogóbbá tenni, és esélyt kap arra, hogy a korábbiánál nagyobb teljesítményt nyújtva a polgári létezés sziklájából a szellem forrását fakassza.

Természetesen a szellem terméketlen gögje, a gondolkodást megtévesztő hiba bármely kínálkozó életbeli lehetőségről lemondani. A létigazságra hivatkozó értelmiséginek azonban nem szükséges a szellemi teljesítmény érdekében "helyzetbe kerülnie", hiszen számára bármely élethelyzet megnyilatkozási alkalommá válhat. Csak a létigazsághoz vezető utat magától nem találó polgárnak kell föltétlenül tudósnak, művésznak, politikusnak vagy papnak lennie, mindenáron találnia a maga számára ilyen vagy olyan beosztást. A léthelyzet támasztotta igényeknek engedelmeskedő értelmiségi kinevezés nélkül is mindez egyszerre lehet: hitelesen hol ennek, hol annak mutakozhat. A személyes igazság útjába gördített bármely akadály — mint a személyesen föltett kérdésre kapott személytelen válasz — kelő szellemi, lelki erő birtokában az igazság javára fordítható, a gonosz szándék értelmetlenségének fölfedése bármely helyzetben a leleplezés erejével hathat.

Nem tudjuk, hogy a közélet demokratizálása egészében milyen feladatokat és nehézségeket rejt magában, az elméleti megfontolások terméketlenségének tudatában ugyanis csak a közvetlenül előttünk álló teendőket van értelme mérlegelnünk. A nehézségek vállalásából sportot űzni pedig semmiképpen nem akarunk. Mégis azt kell mondani, hogy minél gyorsabban, minél látványosabban záródnak el a szellem elől a polgári világ szellemtelenné válása miatt a tagolt és rendezett megnyilvánulási formák, annál megrendítőbb erővel mutakozhat meg a létigazság ereje és egyetemes emberi érvénye. Ügyében csak annyi mondható, akinek módja nyílik látni hatását, szóljon róla.

KÖZÉLETI KALANDJAIMRÓL

Levél egykori pártfőgómnak és barátomnak

Azok a barátaim, akik még közzététele előtt megismerték az itt előadottakat, aggódva figyelmeztettek, hogy a szándékaimról nem tudó, velük azonosulni nem hajlamos, vagy éppen ingerülten elutasító olvasók igen könnyen kiforgathatják szavaimat. A személyes hangvétel adta lehetőséggel visszaélve, egy magát mások és önmaga előtt mindenáron igazolni igyekvő ember erőfeszítéseinek állítják be közéleti indítatású írásomat. Várható-e, kérdezték, hogy ma, amikor a közéleti megnyilatkozások bevett formája már igen régóta a szenvtelen, tárgyilagos kijelentés, az olvasók többsége megértse, e fokozottan személyes hangú megnyilatkozásban nem egyéni bosszúságokról, sérelmekről, panaszokról van szó, s várható-e, hogy helyeselje a személyesség és a közéletiség összekapcsolását? De mit tehet az — kérdeztem meg válaszul tőlük —, aki meg van győződve, hogy a közéletnek személyesnek kell lennie, s aki a közélet egykori személyességének visszaállítására szánta el magát? Lehet-e a személyességet fokozatosan, észrevétlenül, vagyis személytelenül visszalopni?

E kellemetlen dilemmával birkózás közben egy ismert vicc jutott eszembe. A bolondokházában az orvos gyógyult betegét faggatja: ugye tudja, hogy maga nem kukoricaszem, hanem ember? A beteg állhatatosan bizonygatja, hogy igen, ő nem kukoricaszem, hanem ember. Alig lép ki az intézmény kapuján, visszafordul, és riadtan közli orvosával, hogy az utcán egy kakas csipegeti a füvet. Az orvos szuggesztíven felhúzza szemöldökét, és ismét azt mondja, de hát maga tudja, hogy nem kukoricaszem, hanem ember. Mire a beteg: én természetesen tudom, de a kakas tudja-e?

És valóban, ez itt a kérdés: képes-e a kakas a kukoricaszemet megkülönböztetni az embertől, és képes lesz-e valaha is, ha eddig nem sikerült neki? De tehetünk-e bölcsebbet, mint hogy bízunk a kakasban? Bízunk a kakasban, hogy legalább ő képes kiigazodni a lét alapvető kérdéseiben, ha már problémáiba belebonyolódott világunk képtelen rá!

A legutóbbi tanszéki értekezleten, amelyen érzékeny lelkű kolleganőm "f-rásgörccséről" beszélt, arról, hogy nem tud, vagy csak igen nehezen tud irodalomtörténeti tanulmányt írni, Te jutottál eszembe, azok a idők, amikor Te panaszkodtál ugyanerre mint idősebb kollegám, majd mint tanszékvezetőm, nekem, a pályán éppen induló fiatalembernek. Érzékeny lelkű kolleganőm azonban (akit úgy indítottam el a pályán — igaz, nem éppen most, hanem már jó néhány évvel ezelőtt —, mint annak idején Te engem) nem kedvesen panaszkodott, nem bizalmába fogadott, személyes problémáját vagy éppen bánatát tárva fel előttem, hanem ingerülten, nyugodtan mondhatom: gyűlölködve vádolt. Az egész tanszék, úgy húsz kollega füle hallatára adott hangot annak a véleményének, hogy ennek a szellemi vagy lelki károsodásnak én vagyok az oka, mert olyan makacsul, megszállottan instruáltam irodalomtörténeti, műelemzői próbálkozásait, olyan bőséggel zúdítottam

tam rá tanácsaim, hogy egy életre elvettem kedvét az írástól. A vád megfogalmazójában nem merült föl, és a jelenlévők egyike sem találta szükségesnek szónak tenni, hogy ilyen kérdések esetében a képességeket is szóba szokás hozni, hogy a képesség mégiscsak személyes dolog: ha valaki nem tud írni, nem képes alkotni, akkor *valaki* nem képes írni, nem képes produkálni és kész, mit lehet erről tovább beszélni?

Mivel tudomásom szerint kolleganőmet az utóbbi években pártfogásodba vetted, hajlamos vagyok föltételezni, hogy az írásgörcs ötletét tőled kapta. Te szántad meg, próbáltad enyhíteni szenvedéseit, a kudarc élményét azzal a gondolattal csillapítva, hogy tőle független dologról, belső állapotról van szó, amelyről nem sokat tehet. Nem minden ironia nélkül kérdezem magamtól, nem lett volna okosabb, ha — ahelyett, hogy naiv ember módjára a szakma fortélyaiába próbáltam bevezetni, és nehézségei személyes leküzdésére biztattam — az írásgörcs kellemes-szellemes ötletével vigasztaltam volna, és most jótévedésének tartana, nem pedig minden baja egyetlen okozójának? Csakhogy nem hiszek az írásgörcsben: nemcsak most nem, amikor sokat írok, de akkoriban sem hittem, amikor nem írtam sokat. Ami problémám, gondolatom volt, mindig megírtam, és soha nem akartam többet írni, mint amennyi problémám, gondolatom volt. Mégis együttérzéssel hallgattam, amikor nehézségeidre panaszkodtál, értékeltem őszinteségedet, önironiádat, mert szavaidat hallgatva azt is lehetett gondolni, hogy az írásgörcs-ügyet nem veszed egészen komolyan, hogy ki is neveted azt a játékos magyarázatot, amelyet a jelenségre adsz. A Te barátod, az én volt tanítványom azonban nem ismeri az ironiát, nagyon nyersen és nagyon egyszerűen magyarázza a dolgokat, és az a sejtésem, hogy furcsa módon ez a nyersség, már téged sem zavar, ma már egészen rendjén valónak találsz.

Az egykor történetekre emlékezve értetlenül és méltatlankodva kérdelem, mi történt veled és a minket körülvevő világgal, amelynek jobbik, igaz, lényegesen kisebbik, de mégis egyik fele akkori törekvéseidet igazolni látszott, s amely változásodat most is hajlamos elnézni, igazolni? Minek a nevében és meddig igazodsz ehhez a személyes tartás, szellem és eszme híján önmagát alulmúló világhoz, és meddig maradsz közömbös változásai iránt? Mi az elképzelésed, van-e elképzelésed arról, mi lesz az ötleteiden fölheccelődött és a környezet helyeslő visszajelzései vagy bátorító hallgatása miatt értelmetlen sértettségébe belebonyolódott kolleganővel? És mi lesz azzal a tanszékkal, amely a tied is, s amelynek tagjai, mint az előadott jelenet érzékeltette, furcsa és nyugtalanító elégedettségére, nem írnak, nem gondolkodnak, hozzád hasonlóan minden erejüket arra feccsérlik, hogy koruk értelmetlen elvárásaihoz igazodjanak, benne életképesnek bizonyuljanak, hogy "nyerők" legyenek?

Semmi kétség, kolleganőm fejében és szívében afféle gonosz varázsló vagyok, aki mágikus erejével megfosztotta személyes képességeitől, s akit az áldozat megmentése érdekében meg kell égetni. Felvilágosodott korunknak az erkölcsöket szelídítő hatásával magyarázható, hogy az értekezleten nem mindjárt ezt javasolta, hanem csak az előterjesztést támogatta, hogy az irodalmi ügyeket a jövőben ne én irányítsam. (Az előterjesztést — jórészt e hozzászólás hatására — az értekezlet elfogadta.) Kérdés azonban, mi lesz akkor, ha kolleganőm írásgörcse

a személycsere következtében sem szűnik meg, ha a jövőben sem tud majd írni? Akkor valószínűleg nem lehet a képletes fejevével megelégedni, ki tudja, nem kell-e azt eredeti, fizikai jelentésében is elvégezni? De félre az akasztófahumorrall! Annál komolyabban érdemes vizsgálni azt a talányt, vajon kolleganőm mivel magyarázza a Te három évtizeddel ezelőtti és mostani, az övéhez, úgy látszik, sokban hasonló írásgörcsödöt, hiszen neked sem tanszékvezető, sem mentorod nem voltam, tehát ügyedben nem vagyok megvádolható.

Felszólalásában egyébként azt is előadta, hogy néhány éve, amikor felajánlottam neki a részvételt a PhD-program munkálataiban, illetve ennek érdekében a kidolgozott programmal való ismerkedést javasoltam, s amikor ebben az ajánlatban a már sok éve megszakadt konzultációk felújításának rémét látván felmerülni, ajánlatomat kapásból elutasította, azt találtam mondani neki, hogy makacs és értelmetlen elzárkózásával szellemi öngyilkosságot követ el. Ezeket a szavakat, mint most kiderült, legnagyobb meglepetésemre úgy értelmezte, hogy durván megfenyegettem, az általa idézett kijelentéssel mintegy azt adtam értésére, hogy megbocsáthatatlan engedetlenségéért könyörtelenül "kinyírom".

A félreértés oka egyszerű: kolleganőm nyilvánvalóan nem ismeri a szellemi szó jelentését, a szellem fogalmát. Erre mutat az is, hogy az említett és valóban nem általa kigondolt programtól való elhatárolódását indokolni akarván, arról beszélt, neki is van egyénisége, neki is megvan a diplomája, miért kellene eltűnnie, hogy más, általa el nem ismert, számára elfogadhatatlan irányzatok individualitásától megfosszák. Ha valaki egy irányzattal nem egy másik irányzatot, a pályán vagy a szakmai környezetében jelentkező szellemi teljesítményekkel nem szellemi teljesítményt állít szembe, hanem elutasítva őket pusztán egyéniségére, individualitására, diplomájára hivatkozik, ha bizonyos szellemi megnyilvánulásokkal szemben nem a tárgyalt problémákhoz kapcsolódó érvei vannak, hanem tőlük személyisége csorbíthatatlanságát félti, bennük eleve nyers hatalmi szándékok eszközét látja, akkor nincs fogalma a szellemről, nem is sejti, mi fán terem.

Ha pedig valaki nem ismeri, illetve nem ismeri el a szellemi teljesítmény jelentőségét, ha nem tiszteli a már létrejött szellemi eredményt, ha elismerése jeléül nem szellemi úton igyekszik megközelíteni, vele szellemi eszközökkel megvívni, mellé valami mást, hozzá képest újat állítani, vagyis ha valaki nem törekszik a szellemi teljesítményre, hogyan nyújthat valaha is ilyet, és vajon nem szellemi öngyilkosságot követ el, aki így jár el? Az úgynevezett írásgörcs okát, azt hiszem, nem a rossz vagy a túlzásba vitt instrukciókban, hanem a szellemnek a tagadásában, a képtelen szellemi eltévelyedésben kell látni. Ez az eltévelyedés nemcsak egykori, kezdetben fogékonyságot tanúsító tanítványomat, mostani kollegámat jellemzi, s miatta nem is kizárólag vagy akár csak elsősorban őt akarom hibáztatni, hiszen többé-kevésbé egész szellemi életünket mérgezi, érte mégis külön-külön mindannyian felelősek vagyunk, beleértve őt magát is.

Hogy a körülmények igazolnak téged, az egy dolog, de kíváncsi vagyok, mivel igazolod Te változásodat, mivel magyarázod meg, hogy egymástól annyira eltávolodtunk? Találsz-e komolyabb indokot, mint az a néhány hónapja a tanszéken szórólapként terjesztett névtelen levél, amely nézeteimet, publikációs tevékenységemet nemes egyszerűséggel és elegáns könnyedséggel pszichiátriai okok-

kal magyarázta. És kielégít, megnyugtat-e ez az indok, a szakmai kritikának ilyen "metakritikai" eszközökkel való helyettesítése? Vállalható-e számodra ez a gátlástalan eszközökkel folytatott totális háború? Miért nem érzed szükségét, hogy a nemkívánatos látszat elkerülése céljából elhatárold magad tőle?

Nem beszéltünk azokban az időkben mi sem a szellemről, amikor még sokat beszélgettünk egymással. Csak akkor engedtem meg magamnak a szellem szó használatát, amikor az elévült jelentést megújítva, sikerült meghatároznom. Ez nagyjában-egészében egybeesett a diktatúra összeomlásával és barátságunk megszakadásával. Pedig akkori beszélgetéseinkben a szellem kimondatlanul is jelen volt. Te szellemi környezetet kerestél, ilyen környezet kialakításával próbálkoztál, állandóan mérlegelted, ki a kollegák közül a tehetséges, kiben van "valami", és kiben nincs majdnem semmi. Úgy gondoltad, a tehetséget védeni, támogatni, bátorítani kell, és nem sajnáltad az időt, az energiát a szinte végtelenbe nyúló és a korabeli szürke életet színessé tevő beszélgetésekre. Én pedig mai szóhasználatommal élve tudom, hogy benned sok szempontból szellemi társat találtam, hogy mások érdeklődését irántam felkeltve körülöttem szellemi légkört teremtetted, életbeli tájékozódásomat, ítélőképességem fejlődését e beszélgetésekkel nagyban elősegítetted, hogy a pályán való előrehaladásom útját egyengetted.

Ugyanakkor kapcsolatunk kezdettől nem volt mentes kétértelműségektől. Kétértelművé tette az írásgörcs-ügy: jobban szerettem volna, ha Te is tudtál vagy akartál volna írni. Eredendő hibám (naivitásom vagy voluntarizmusom?) már akkor megmutatkozott, egy idő után tettem bátortalan kísérleteket instruálásodra. De próbálkozásaim nem vezethettek eredményre. Szerettem volna, ha a kudarcot — szellemi emberhez méltóan — egyértelműbben, személyesebben magyarázod, ha — a helyzeten változtatás személyes feltételeinek megteremtése érdekében is — szembenézel bizonyos tényekkel. Szerettem volna azt is, ha a szellemi szempontból szerintünk szóba nem jövő emberekkel beszélgetésünk során kevesebbet foglalkozunk, ha ritkábban, kevésbé mélyen éljük át, hogy náluk többre tartjuk magunkat, és ha komolyabban mérlegeljük annak lehetőségét, hogy a nálunk jelentősebb teljesítményt nyújtókat megközelítsük. Helyesebbnek találtam volna, ha a szakmai boldogulás tárgyi, intézményi feltételeire kevesebb figyelmet fordítunk, nekik kisebb jelentőséget tulajdonítunk, s ily módon magunknak nagyobb szellemi mozgásszabadságot biztosítunk. Bár óvatos észrevételeimet nagy figyelemmel hallgattad, bár tettél időnként erőfeszítéseket elfogadásukra, a nézőpontjaink közötti különbség lényegében változatlan maradt.

Nyilvánvalóan már akkor másképp értettük a szellemet, amikor még nem is beszéltünk róla. Te illuzórikusan a polgári műveltség velejárójának tekintetted, megnyilatkozásait a durva műveletlenség ellenében önérzetesen — és többnyire nem is eredménytelenül — elvártad. Én viszont ragaszkodtam ahhoz, hogy a szellem lángja minden ember lelkében ég, és csupán a műveltség hiánya akadályozza meg felebarátainkat abban, hogy iránta fogékonyságot tanúsítsanak. Bár várakozásom igazságában sosem kételkedtem, különösen a Te — egyébként nagyon is hatékony — illúzióid fényében kezdettől fogva érzékeltem meggyőződéseim intellektuális kifejtésének naivitását, elégtelenségét. Ma, amikor korábbi szemléletmódom fogyatékoságait leküzdve tudom, hogy a műveltség hiányán túl az igazság

szándékos elutasítása is megbéníthatja a szellemet, sajnálattal fogadom, hogy korábbi elképzelésedhez változatlanul ragaszkodva, az igazság javaitól magadat megfosztva, továbbra is a műveltséget tekinted tulajdonképpeni forrásának. Ha véleményed valamikor is megváltozik, a jelek szerint addig nem fog, amíg kézzelfoghatóvá nem válik számodra az, ami a dolgok értelmes magyarázatához következetesen ragaszkodó ember szemléletében most is belátható, amíg nem válik számodra lehetetlenné illúziód fenntartása.

Ha megkérdem magamtól, vagy Te megkérded tőlem, miért tartott kapcsolatunk — bizonyos mértékig hajlamaim ellenére — mégis több évtizedig, válaszul a sorsomat, egyéniségemet meghatározó élményemről kell beszélnem. Anyám, akinek véleményét a mai napig a legtöbbször tartom, engem — Nyilas Misi-Móricz Zsigmond anyjával ellentétben — nem arra biztatott, hogy legyek jó mindhaláláig, azaz derék, tisztességes, nyílt szívű ember és polgár legyek (ez valahogy anélkül is magától értetődő volt nálunk), hanem arra, hogy ne legyek "élhetetlen". Családi szóhasználatunkban ez azt jelentette, találjam meg adottságaim érvényesítésének útját, ne ássam el a rám bízott talentumokat, mert a gondviselés a tisztességes polgárról talán igen, de a szellemi hivatást vállaló emberről nem köteles gondoskodni. A szellemi erőfeszítésekre való készség mellé sorsomat alakító útravalóként kaptam tehát "élhetetlenségem" tudatát, azt a súlyos, de termékeny problémát, amellyel tapasztalatom szerint modern világunk viaskodik, s amely elől komoly szellemi színvonalon nem szabad kitérni, vagy amelyet nem szabad egyoldalúan, nem teljes értékűen megoldani. Ilyen kitérésnek, nem teljes értékű megoldásnak tűnt volna számomra, ha fenntartásaimra hallgatva kapcsolatunkat megszakítom, de az is, ha az élhetetlenség bélyegétől magam megszabadítani akarván, mindenben hozzád hasonulok. Az elmúlt évtizedek alatt felfogásomban ez az akkor még általam is jórészt lelkinek, életbelinek tekintett probléma szellemi-közéleti jellegűvé vált. Ma azt gondolom, hogy annak idején nem lelki bonyodalmak kivédésére kaptam segítséget tőled, hanem szellemi vállalkozás elindításában segédkeztél. Sajnálom, hogy nem így látod, hogy ma még kevésbé látod így, mint akkor. De még inkább sajnálom, hogy másoknak, akik szellemileg kevésbé képesek magukat tőled függetleníteni, konfliktusaik lelki, életbeli megoldását sugallod, és ezáltal a szellemi kibontakozás lehetőségét megvonod tőlük.

Családomtól függetlenül annak idején Te is szóvá tetted "élhetetlenségemet", és az az igazság, a téma bizonyos fokig kedves volt nekem, mert rájuk emlékeztetett. Volt azonban benne valami kellemetlen is. Míg engem korholva anyám magában valószínűleg inkább azt gondolta, hogy ő sem elég élelmes, vagy hogy tőle is milyen nem szíve szerinti erőfeszítéseket igényel "életképességének" bizonyítása, Te — ha szavakban esetleg másképp is tüntetted föl — tapasztalatom szerint e téren meg voltál magaddal elégedve, sőt bizonyos mértékig büszke is voltál teljesítményedre. Bíráló megjegyzéseidnek volt is olyan, akkoriban csupán csipkelődő éle, hogy meddig akarom őrizni erkölcsi-lelki "ártatlanságomat", meddig akarom — ügyeim önálló intézésétől húzódozva — kizárólag mások támogatására bízni magam. Hát nem akartam az élettől mindenáron óvni ezt a bizonyos ártatlanságot, nem akartam minden közéleti megnyilvánulástól tartózkodni. Tudtam, ami számomra kellemetlen, egyéniségem alakulása szempontjából hasznos is le-

het, és anélkül, hogy karrierem mindenáron való megalapozására szántam volna el magam, úgy döntöttem, elfogadom azokat a tapasztalatokat, amelyeket a passzív szemlélődés, az érzékeny vagy sértődött visszavonulás nem nyújthat. Így lettem tanszékvezetői tevékenységedet támogatva úgynevezett pártcsoportvezető, majd távozásodat követően tizenhat éven át tanszékvezető.

Miközben azonban — a freudi szakkifejezést használva — a gyermekkori imágó összetörésére biztattál, anélkül, hogy akkoriban pontosan meg tudtam volna fogalmazni, azzal kísérleteztem, hogyan lehet a személyességnek a pusztán szubjektivitáson túli érvényét biztosítani, illetve a személyesség számomra nem kétséges erejének forrását oly módon felkutatni, hogy ingatag dolgainkon és esetleges szándékainkon túli volta tamaskodó világunk számára is beláthatóvá váljon. A baráti és a családi viszonyokon kívül merészkedésem, a közéletben tett óvatos próbálkozásaim azt célozták, hogy ha — egy idejét múlt illúzióval ellentétben — ez a forrás nem a lelkünkön belül van, s ha emiatt személyes jószándékunk önmagában semmit sem szavatolhat, akkor derítsük ki, milyen út vezet a közélet rideg tájain át ahhoz a bizonyos forráshoz, mi kell tennünk bejárása vagy járhatóvá tétele érdekében. A feladat azért nem volt egyszerű, mert amikor erre a különös expedícióra vállalkoztam, elszántságom ellenére engem e világ elháríthatatlan szuggesztíójának hatására főképp személyes fogyatékoságom tudata hatott át. Nem is beszélve azok vélekedéséről, akik indítékaimat nem ismerték, akik, ha egyébként kedveltek, sőt támogattak is, elsősorban inkább csetlés-botlásaimat látták.

Majd is csak azt tudom mondani, hálás vagyok, hogy annak idején erre az expedícióra elindítottál. Mennyi nagyvonalúság, elismerésre méltó játékos fölény kellett ahhoz, hogy a korabeli közéleti, mozgalmi sémákat áttörve, "helyzetbe hozd!" Mert kinevezésemet mindenki meglepő és szokatlan pozícióba helyezésemként értékelte, hogyan is láthatta volna másként! Az úgynek ezt a vonatkozását magam sem tagadom, soha nem is próbáltam. Az incselkedő értelmezést is elfogadtam tőled, aki személyes motívumaimról, a köztük és a külső megítélés közötti valóban neveltséges eltérésről sokat tudtál, s aki figyelmemet erre az eltérésre felhíva rajtam okkal mulattál. Hogy vállalkozásom az akkoriban nem egészen pontosan megfogalmazott szándékom szerint mégis inkább szellemi expedíció lett, és nem pusztán egy szolid polgári pálya megalapozása, annak nem csupán elszántságom, makacsságom volt az oka, hanem legalább annyira az is, hogy a szakma, a közélet, a kor sejtéseimet igazolva nem kínált sem nekem, sem senki másnak szellemi kibontakozási lehetőséget, hogy a polgári értelemben vett karrier elfogadásának következménye világunkban csak a szellemi kudarc lehetett.

A leginkább kézzelfoghatóan ez abban mutatkozott meg, hogy amikor kezdeményezéseidet folytatva több-kevesebb következetességgel a szellemi mozgás fenntartására, szellemi közvélemény kialakítására törekedtem, amikor az alkotói együttműködést szorgalmaztam, sajnálatos módon ritka kivételektől eltekintve nem a kollegáktól, hanem rajtuk tanultam. Nem ők hívták fel figyelmemet valamire, hanem értetlenségük okait belátva értettem meg valamit. Megállapításom fennhéjázóan hathatna, ha belőle saját képességeim kiválóságára akarnék következtetni, vagy következtetnem volna akkoriban. De soha nem tettem, és nem pusztán szerénységből, a jó ízléstől vezettetve, hanem mindenekelett azért, mert

tudtam, hogy a képtelen helyzetben korunk sajátossága, a gondolkodásunkat megbéklyózó szellemi útvesztés tárul fel. Ha valamilyen rövidzárlat következtében a különbséget én is személyes adottságaimmal magyarázom, elvesztem esélyemet, hogy kikeveregőzzem a mindannyiunkat megbénító állapotból. Ha igaz, hogy az instruálást valamikor is túlzásba vittem, hogy időnként reménytelen és értelmetlen erőfeszítéseket is tettem mások szellemi megemelésére, az azért volt, mert meg voltam győződve arról, hogy a szellemi teljesítmények bizonyos jártasság esetén intellektuálisan megvilágíthatóak. De természetesen azért is, mert nem mindig voltam képes belátásaimat a szükséges mértékben kifejtteni. Kifejtéseim hiányosságainak megtapasztalása érdekében voltam kénytelen a kollegákon tanulni, ha a személyes belátástól való elzárkózásuk miatt tőlük tanulni általában nem sikerült, ha a szellemi teljesítmények nyújtásának folyamata korunkban gyakorlatilag megszakadt is, és az eleven problémákban mozgó véleménycserék hasonló okból, de megtévesztő szörszáhasogató érveléssel ma gyakorlatilag anatómia alá esnek is. Fel nem foghatom, mire jó ehhez a korhoz alkalmazkodni, és a szellemi erőfeszítések ösztönzésével éppen most felhagyni, amikor a korábbinál is nagyobb mértékben van szükség rájuk, és a diktatúra bukását követően nagyobb a lehetőség kifejtésükre. Nem tudom, mi nekünk az egyetemen a feladatunk, ha nem a szellemi mozgások serkentése.

A fenti okok magyarázzák, hogy az egyetemet (amelynek egyébként hálás voltam, mert meggyőződéseim szerint lehetőségeihez képest a legtöbbet, a legjobbat adta) nem éreztem igazi egyetemnek, a tanszéket igazi tanszéknek és magamat igazi tanszékvezetőnek. A helyzetet akkoriban a diktatúrával magyaráztam, hogy politikai okokból nem engedi a vezetőket szuverénen működni, és a személyek kiválasztásában, a hallgatók minősítésében, anyagi támogatásában a személyes belátáson alapuló szellemi szempontokat érvényesülni, hogy politikailag manipulált fölvételi rendszert tart fenn. Nem igazi tanszékvezető voltomat szóvá tettem egy alkalommal kollegámnak, a neves nyelvésznek. Tudtam, nincsenek ideológiai előítéletei, s — mint annak idején hozzád — ezzel a személyes megnyilatkozással próbáltam hozzá is közelebb kerülni. Jellemző módon nem méltányolta őszinteségemet, és ironikus közlésemet szemmel láthatóan vezetői alkalmatlanságom bizonyítékeként értelmezte. Ma már tudom, ami akkor nem volt számomra világos, hogy az általam sérelmezett hiányosságok nem kötődtek olyan kizárólagosan a kommunista rendszerhez, hogy illúzió volt kiküszöbölésüket a diktatúra megdőlésétől várni. Neves kollegámnak abban igaza volt, hogy nem látott a kettő között szoros összefüggést, abban viszont kevésbé, hogy elégedetlenségem igazi, általam akkor rosszul kifejtett, nem politikai, hanem szellemi okait nem méltányolta, irántuk nem tanúsított érzékenységet.

Értetlenségének, tartózkodásának személyes oka is volt. Közvetlen azért, hogy itthagytad az intézményt, számomra megtisztelő módon — nyilván a melletted való működésem elismeréseként — be akart vonni a kari tudományos élet intézményes szervezésébe, amihez lett volna kedvem. Az első feladat az volt, hogy egy másik, ugyancsak ismert nyelvész kollega szemléletének kiszorítása érdekében tegyünk lépéseket. A feladat azonban elfogadhatatlan volt számomra, annak ellenére, hogy csábított az együttműködés lehetősége, és a másik kollega

habitusában sok kifogásolnivalót találtam, például hajlamos volt az ideológia kiszolgálására. Ráadásul az egész ügy barátom, a velem hasonló korú irodalomtörténész érdekében is történt, aki ugyancsak műhely, iskola szervezésével próbálkozott, s akinek kezdeményezése közvetve az én próbálkozásaimat is segítette. Taszított viszont ebben a vállalkozásban: a másik irányzat intézményes, nem szellemi úton történő kiszorítása. Érzésem szerint neves kollegám a mai napig nem érti, miért makacsoltam meg magam. Tartózkodásomat megmagyarázni nem volt mód, mert mint már említettem, a szellem szót annak idején nem használtuk, s viselkedésemet csak olyan konfúzus-pszichologizáló vagy romantikusan személyes stílusban lehetett volna előadnom, amelyet veled használtunk, s amely a vele folytatott párbeszédben nem lett volna alkalmazható.

Hasonlóképpen gyámoltalannak kellett bizonyulnom abban a másik ügyben is, amely az irodalomtörténész barátom által kezdeményezett műhely résztvevői és tanszékvezetőjük, a neves irodalomtörténész között bonyolódott, s amelyben mint a szakterület pártcsoporthoz vezetője illetékes voltam, amelybe akarva-akaratlanul bevonódtam. Számomra természetes volt, hogy lehetőségeimhez képest segítek kivédeni az általuk elszenvedett méltatlan korlátozásokat. A viaskodás azonban sajnálatos módon mindkét részről túllépett az alkalmi összezördülések körén. A neves irodalomtörténész semmiféle szellemi kezdeményezésben nem hitt, válogatás nélkül mindegyiket hatalmi igények trójai falóvának tartotta. Tanszékének engedetlen tagjai pedig — helyzetük nyilvánvaló kilátástalansága miatt-e vagy egyébként is, ki tudja — nem csupán jogaik tiszteletben tartására, hanem valamiféle leszámolásra törekedtek. Mivel tanszékvezetőmmel jó volt a viszonyom, és mivel nem sokkal ezután "ajándékba kaptam" egy tanszéket, bizonyos lelkifurdalással néztem barátaim megpróbáltatásait. Bevallom, voltak és vannak olyan gondolataim, hogy akkori szerencsém az én érdemem is volt. A dolog részéről azzal végződött, hogy ők az általam nyújtott támogatást kevesellték, és ezért megegyeztünk, átengedem nekik a pártcsoport vezetését, hadd éljenek a tisztség adta lehetőséggel legjobb belátásuk szerint.

El kell ismernem, hogy a neves irodalomtörténész, aki Kronosz módjára fel akarta falni szellemi gyermekeit, de akit végül tanítványai faltak fel, nálam világosabban látta, nyilván tapasztaltabb volta miatt is, a szellem történelmi léptékű elhomályosulásának jelenségét. Egyéniségének bizonyos varázst adott, hogy körülötte belül szinte egyedülállóan szenvedett a szellemért, hogy legalább ebben a negatív formában tudta, mi a szellem. Nyomasztó volt viszont látni, hogy tapasztalatainak súlya alatt görnyedve lemondott róla. Úgy gondolta, hogy szellem soha többé nem lehet, amit persze manapság úton-útfélen hirdetnek, s amely rémkép korunk antiprófétáit a legkisebb mértékben sem rendíti meg, dehát ez a vitézkedés nem válik különösképpen díszükre. Ha vele hasonlítalak össze (ez az összehasonlítás, emlékszem, akkoriban tetszett volna neked, most nem tudom, hogyan veszed?), Te színlelted a szellemet, részben mert Te sem nagyon hittél benne, részben pedig vele ellentétben előnyös díszletként használtad. Ma, ha jól sejtem, korszerűtlen igénynek tartod, és igyekszel a korhoz minél tökéletesebben igazodni. És mégis szívesen emlékszem — akár ellenedre is — akkori szenvedé-

sedre, mert a szellem, a személyesség forrását felkutatni szándékozó expedíció-
ra segített elindulni.

Nem mindig sikerült azonban visszavonulnom, amikor szerettem volna. Így abban a fegyelmi ügyben, amely egyik, teljesítményt alig nyújtó és bizonyos politikai érdemekkel rendelkező kollegánk ellen indult. Úgy éreztem, gyáván megfutamodom, ha a mások által indított ügghöz kapcsolódva a szakmai színvonal emelése és a politikai nyomás csökkentése érdekében nem teszem meg a megtehető lépéseket. Ugyanakkor lelkiismereti terhet jelentett az a tudat, hogy nem lett volna szabad egy alapján ártalmatlan és mindenképpen szerencsétlen ember meghurcolása árán elrettentő példát mutatni. Akkoriban az tévesztett meg (tévedésem végeredményben a rendszerváltozásig tartott), hogy nem sikerült világossá tennem a magam számára: nem a diktatúra rendszere, hanem szellemtelensége, a korunkra boruló és máig tartó szellemi sötétség a bajok valódi okozója. Igaz, mégis ez a sejtés tartott vissza attól, hogy a rendszerrel nyíltan szembefordulva politikai ellenállóvá, ellenzékivé váljak, hogy a problémák intézményes megoldásában higgyek. Másfelől nem vettem észre, hogy a régiek helyébe lépő új emberek, egyebek között a legjobb belátásom szerint kiválasztott munkatársaim is a szellem napvilágának híján lévő szakemberek, akik — a diktatúra elleni beállítottságuk dacára — annak szellemétől fertőzöttek.

Te beszéltél annak idején arról, hogy közöttünk vannak azok, akik a háború után és a "fordulat éve" táján a politikai tisztogatások alkalmával saját professzoraikat megbírálták, vagyis árulásukkal megfosztották őket állásuktól, rangjuktól, befolyásuktól, majd különösebb finnyáskodás nélkül a helyükbe ültek. Pusztán időrendi okokból is ezt nem tudtam, érthető módon akkoriban nem volt mindennapi szóbeszéd tárgya. Nyilvánvalóan az elhatárolódás igényével beszéltél róluk, érzékeltetve, hogy nem lenne itt a helyük, hogy ideje volna megszabadulni a sötét kor szellemétől. Az én gondolataim azonban más irányba kanyarodtak, nekem inkább az a benyomásom támadt, hogy mi, akik a mai világba beleszülettünk, s akik nem néztünk szembe azzal a ténnyel, hogy tetteink és szándékaink előtt világunk részeseivé váltunk, nem lehetünk képesek világos határvonalat húzni köztük és magunk között. Bűneiktől, úgy tűnt, csak akkor szabadulhatunk meg, ha értük a felelősséget bizonyos értelemben vállaljuk, ha a bűntudatban velük valamilyen mértékben közösséget vállalunk. Bennem fokról fokra az a meggyőződés vert gyökeret, hogy a Kronosz szerepébe tévedő professzor azért nem képes hinni a szellem megújításának lehetőségében, mert miközben intézményesen nem határolja el magát a bűnök elkövetőitől, nem is vállal bűneikért személyes felelősséget. Tanítványai tévedésének pedig tanszékvezetőjük mulasztása az oka, mert amikor az a szellemi próbálkozások lehetőségét kétségbe vonja, és előlük a működési teret elvenni igyekszik, bennük azt a benyomást erősíti, hogy a bűnt, igaz most már a korábbi politikai indíték nélkül, ismét el kell követni.

Hát nem az történik most a mi tanszékünkön, ami akkor történt náluk? Igaz, néhány évtizeddel később, és már nem ellened, hanem ellenem, sőt nem kizárt: segédleteddel. Ezt persze akár sikernek is elkönnyelheted: az általad nyert halasztást, meg azt is, hogy a győztesnek tűnő oldalon állsz. Egyébként a Te dolgod, mit csinálsz, neked mit is mondhatok! A helyzetből adódó tanulságokat

azonban helyetted is levonom. Értem, hogy így kellett történnie. És bár nem biztathatom azzal magamat, hogy nyerni föltétlenül én fogok, számomra az a fontos, az igazság az én oldalamon van. Tudom, mit csinálok, mint ahogy neked sincs módod nem tudnod, mit csinálsz. Talán csak ifjabb kollegáink, a tanszék jelenlegi tagjai sajnálatra méltóak, akik "apáik bűnéért" bűnhődnek, és a szellemtől érintetlenül egyelőre nem értik, mi történik velük. Előbb-utóbb azonban kénytelenek lesznek — pozitívan vagy negatívan — megtapasztalni létük előlük egyelőre elfedett alapjait.

A közösségvállalás elmaradása nálad azért nem járt nyomasztó következményekkel, mert sokáig a bűnök elhallgatóival való szembe fordulás lehetőségének illúziója éltetett. Valamiképpen a bűn leküzdésének, a tőle való megtisztulásnak az útját kerested, és jó, hogy kerested, bár meggyőződéseim szerint rossz helyen és nem szerencsés módon. Viszonylagosan téged igazol, hogy bár próbálkozásomban nem hittél, mégis utamra indítottál. Bár tudatosan nem vállaltál azokkal a bizonyos bűnökkel közösséget, közvetve mégis megtetted, amikor helyzetem megszilárdítása érdekében nem kizárólagosan tiszta eszközökkel (másképp a kívánt célt elérni akkoriban nem lehetett) másokat, e helyre véleményed szerint kevésbé méltókat háttérbe szorítottál. Ugyanakkor azért csak viszonylagosan igazol esetem, mert most, amikor az expedícióról megtérek, és utam eredményeiről beszámolok, én sem mondhatok mást, mint hogy szellemi-közéleti megújulásunk érdekében vállalj világunkért közvetlenül, tudatosan is felelősséget, ahogy én is felelősséget vállalak érte. Felelősséget érzek azért, amit érdekemben tettél, hogy erkölcsi sértetlenséggel szellemi tapasztalatszerzési képességem birtokában hajthassam végre expedíciómat, nem Afrikában, hanem itt, Európában, a diktatúra dzsungelének kellős közepén, az európai szellem átmeneti elsötétülésének idején.

Egy alkalommal, már barátságunk megszűnése idején, nem minden él és ingerültség nélkül, makói úriembernek nevezte gyermekkorom színhelyére és középosztálybeli származásomra, e kétségtelen tényekre utalva. A megjegyzésbe burkolt kritikai szándék az volt, hogy döbbenjek rá, nem a holdon vagy nem a két világháború közötti ántivilágban élek, hogy ma nem mesterségesen a felszínen tartott, életidegen eszmék, hanem kemény alkuk, esetleg éppen alvilági szokások uralkodnak. A megjegyzés időszerűségét az magyarázta, hogy a diktatúra enyhülésével vagy már a fordulat következményeként (az évre pontosan nem emlékszem) megnyilvánulásaink korábbi egyensúlya megbomlott, nem lehetett tudni, ki hol van, mert ugyanazok a szavak a megváltozott körülmények között másképp értelmeződtek. Érezhetően az a gyanú merült föl benned, hogy életünk korábbi kereteit merőben külső kényszernek, lecserélhető díszletnek feltüntetve, egykori önmagamát megtagadva nem akarok tudni arról, ami bennünket összekötött, és vélhetően kapcsolatunk meglazulását hajlamos voltál így magyarázni, egyben miatta engem hibáztatni.

Nem vitás, a diktatúra megdőlését úgy értelmeztem, hogy a korábbi megkötések végleg érvényüket veszítették, hogy ezután a szellemi és közéleti megnyilvánulásoknak szabadoknak kell lenniük. Míg korábban — a szellemi erőfeszítések napi politikai síkra terelődésének veszélye miatt — az ideológiai tilalmak nyílt megszegésétől tartózkodnom kellett (bár kiszolgáltatásukra akkor sem kényszerültem),

most egyszerre értelmetlennek tűnt a szellemi megnyilatkozások bármiféle gátját elismerni. Te a diktatúra intézményének lazításában nálam kezdeményezőbb, bátrabb voltál érdeklődésed gyakorlatibb irányultsága miatt is, meg azért, mert ebben a közegben nálam otthonosabban mozgottál, mert mintha — számomra nem egészen világos okból — szégyellted volna visszataszító vonásait. Amikor azonban a diktatúra ártó szelleme elleni hadüzenet ideje eljött, amikor a mindannyiunkat továbbra is vége-hossza nincs ügyeskedések, megalkuvások és gyanakvások, betartások és leszámolások útvesztőjébe záró állapot, e földi pokol felszámolásához kezdhettünk, amellyé a bűnös örökséggel való kényszerű közösködésünk, a vele szembenézésre való képtelenségünk miatt életünk vált — egyszerre óvatos, báortalan, gyanakvó, sőt fenyegető lettél.

Amikor a *Füzeteket* elindítottam, és az első *Röpirat* megjelent, nem lehetett tudni, baráti tanácsnak szánod-e vagy fenyegetsz, olyasmit mondtál, jól felfogott érdekemben hagyjak fel az egésszel. Hasonló tanáccsal látott el az a kollégám is, aki távozásod után a karon pártfogolt, akinek javaslatait általában megfogadtam, s akinek korábbi támogatásáért ugyancsak köszönettel tartozom. Ekkor vált nyilvánvalóvá, vagy ekkor dőlt el egyértelműen, ami addig egyáltalán nem volt nyilvánvaló és egyértelmű, hogy szellemi expedíciónak közéleti szerepvállalásomat már csak én értelmezem, hogy tulajdonképpen nem szellemi feladat ellátására kaptam a felhatalmazást, hogy tevékenységem egy bonyolult érdek- és hatalmi kapcsolatrendszerben értékelődik, bármennyire hosszú láncra is vagyok eresztve. A fölismerés különösebben nem rendített meg, számomra a legfontosabb az volt, hogy tudom, mit akarok. Mindenesetre ez vezetett kapcsolatunk megszakításához vagy máig tartó felfüggesztéséhez, és a megjövendőlt vagy beígért kellemtelen következmények nem túlságosan érdekelték.

Mint ahogy annak idején nem a dac, hanem a belső bizonyosság indokolta döntésemet, az itt előadottakat is ingerültség nélkül írom. Figyelmemet az köti le, hogy megmagyarázzam, mit értettél félre akkor, amikor az egykori úri középosztály szellemiségének feltámadását vélted felismerni szavaimban, frásaimban, illetve véled látni most is, és érzed emiatt felhatalmazva magad, hogy mint annak idején a diktatúra hivatalosai, tégy a múlt kísérteteinek visszajárása ellen. Ha aggodalmaid és gondolkodási sztereotípiáid egyébként nem akadályoznak meg benne, tartós és beható ismeretségünk okán emlékezned kell arra, vagy a mai élmények fényében akkori tapasztalataid alapján meg kell értened, hogy annak idején nem érvényesülésem érdekében léptem be a pártba. Erre az elhatározásra egyébként is tőled és a velem kapcsolatos terveidtől függetlenül jutottam. Lépésemet nem is eszmei elvakultság indokolta, hanem leginkább az, hogy nem akartam az értékeket tiszteletreméltóan őrző és az élet javaiból a diktatúra körülményei között magát hősieken kizáró, de önálló szellemi tájékozódásra nem vállalkozó polgár helyzetével megelégedni.

Bár annak idején kielégítően megmagyarázni nem tudtam, a felelős értelmiségi tájékozódásának igénye igazolta számomra, hogy a közéleten belül legyek. Ezekben az években képtelen módon a közéleti szerepvállalásnak nem volt más útja. Ugyanakkor a diktatúra támogatójává lenni nem akarván, a tényleges politikai föllépéstől, a hatalomból részesedéstől következetesen tartózkodtam. A mai,

az értelmiségi szerepet nem ismerő vagy el nem ismerő gondolkodás és közélet egyik legnagyobb hiányossága, hogy a — jó esetben — kultúratisztelő polgár álláspontját teszi meg a dolgok mértékének, és emiatt nem képes elválasztani a különböző megnyilatkozásokat, belesüpped a viszonylagosság ingoványába. A múlt-hoz való viszonyunk tisztázására, a diktatúra nemkívánatos örökségétől való megszabadulásra, gondolkodásunk szilárd alapjainak megtalálására ezen értelmiségi szempont elimerése híján nincsen lehetőség.

De hogy a régen történeteket felidézd, és tanulságát szóhoz jutni engedd, le kell számolnod azzal az előftélettel, hogy a néhány éve megbukott diktatúra után soha többé nem lesz olyan világ, nem lesznek olyan emberek, akik képesek és hajlandók szellemi értékekért élni, s hogy ilyen gondolkodásmód igényének személyes képviselője ma már egy idejétmúlt és betegesen elzárkózó életmodell feltámasztását jelenti. Amikor a diktatúra kellős közepén utamra indítottál, nem egészen így gondoltad. Miért kell ilyen pesszimistának lenned most, amikor végre bekövetkezett, amit mindketten akartunk? Csak nem azt sajnálsz, hogy szerinted rossz, nemkívánatos hajlamaimat nem tartja kordában a diktatúra? Ezt, még ha Te mondd, sem hiszem el!

Igaz, voltak félreérthető mozzanatok, amelyek megzavarhattak. Egy alkalommal szememre vetted, hogy keresztülnézek rajtad. Az országos diákköri konferencia ülésén elnököltél, Te pedig különböző bohócmutatványokkal igyekeztél — saját magyarázatodban — humanizálni a vitát, valójában az alkalomhoz illő tárgyyszerű légkört széttzilálni. Viselkedésseddel azt akartad kifejezni: mit fontoskodom, hiszen az egésznek nincs komolyan veendő értelme, de nem is kell, hogy legyen! Elismerem, részben igazad volt. Magam is, már korábban és egyéb területeken is láttam annak az általános szellemi-kulturális süllyedésnek — nem túlzás azt mondani: széthullásnak — a jeleit, amely szinte minden próbálkozásunkat kilátástalanná tette, és teszi ma is, amelynek jeleként minden erőfeszítésünk falra hányt borsóvá válik. Mégis az volt a véleményem, hogy tekintet nélkül a körülményekre és a közvetlen gyakorlati eredmények hiányára vagy elégtelenségére, saját személyes épségünk érdekében, a szellemi elkötelezettség nevében meg a többi ember iránti köteles tisztelet jegyében bizonyos formákat, a szellemi problémákkal bajlódás termékeny hangulatát fenn kell tartanunk. Semmi áron nem szabad feladni hitünket, hogy kitartásunk valamely, számunkra be nem látható módon megtérül. Ha pedig úgy gondoljuk, hogy erre személyes okokból képtelenek vagyunk, akkor be kell vallanunk becsvágyunk feladását, szembe kell néznünk a ténnyel, hogy bizonyos szerepek betöltésére alkalmatlanná váltunk.

Hasonlóképpen megzavarhatott, vagy föltehetően kellemtelenül érintett az is, hogy távozásod után a tanszékvezetés gondjait nem osztottam meg veled, s főképp, hogy személyi ügyekbe nem avattalak be. Nem akartam, hogy a dolgok a korábbi stílusban menjenek, és olyan helyzetekbe keveredjem, amelyeket nem tudtam volna vállalni. Általában sérelmezted, hogy ritkán írok levelet. Ennek azonban más oka is volt, nevezetesen az, hogy szellemi kérdésekről szóló, irodalmi levelet minden óvatosságon túl inkább írtam volna, mint hogy hivatali ügyeken rágódjam. E téren viszont a Te érdeklődésed lanyhult, egyre gyakrabban hallottam tőled a már ismert közhelyeket. Arra pedig nem szántad rá magad, hogy a suta

helyzet oldása, személyes kapcsolatunk tehermentesítése érdekében bevalld a szellemi erőfeszítéstől való elzárkózásodat.

Ehelyett elhatalmasodott sajátos kötözködő hajlamod, és világosan meg nem fogalmazott, elégedetlenséged igazi okát fel nem táró, emiatt azután kivédhetetlen kifogásaid túskebozótja nemcsak kellemetlenné, hanem kilátástalanná tette az álvitákat, álvéleménycseréket. Stílusomat hibáztattad, pedig nyilvánvalóan a problémák és megoldásuk, a gondolatok és törekvések nem tetszettek, a stíluson magában, a tartalom megváltoztatása nélkül pedig nehéz változtatni, és többnyire nem is kell: ha a mondanivaló megtetszik, és ha kellőképpen megformálódik, általában elfogadjuk a stílust is.

Ekkoriban tetted szóvá állítólagos íráskényszeremet vagy kényszeres írásmódomat. Ez olyasmit jelentett, hogy írásaimmal problémákat akarok megoldani, hogy személyes ügyemnek tekintem őket, hogy dolgaink megváltoztatását remélem tőlük. Úgy hiszem, azt is jelentette, hogy beteges hajlam, de legalábbis rossz szokás rabja vagyok, és a legokosabb lenne, ha kevesebbet, könnyedebben, felszínesebben írnék, vagy akár leszoknék róla. Nem volt nehéz fölfedezni, hogy a nekem tulajdonított íráskényszer a Te írásgörcsöd párja, a két fogalom "dialektikusan" kiegyenlíti egymást. Így írásgörcsöd mélyebb bölcsesség megnyilvánulásának kezdett tűnni, a dicséretre méltó önkorlátozás jelének, a jellem erejét, az egyéniség érettségét tanúsítva. Az íráskényszer mindezeknek a hiányát árulta el, valamint azt, hogy az e bajban szenvedőt a maga érdekében bizonyos erőteljes gyógyításnak kell alávetni. S közben nem zavart, hogy a létező szellemi teljesítményeket inkább íráskényszerben szenvedő halandók írták, mint magukat az írásgörcs szilenciumára ítélő bölcsek. Érvelésed nevetségességét és álságát mutatja, hogy amikor lebeszéléseid kudarcot vallott, egyszerre kibújt a szög a zsákból, és a baráti tanácsnak álcázott fenyegetés következett.

Miközben engem a nemkívánatosnak ítélt íráskényszerszertől igyekeztél megszabadítani, nem vetted észre azt a különös gondolkodási kényszerszert, amely téged az írás fölöslegességének, károosságának bizonygatására ösztönzött. Nem vetted észre azt a kényszercselekvést sem, amely a következő szakaszban írásgörcsben szenvedő kolleganőm (és nemcsak ő) közvetett vagy közvetlen módon való rám szabadítására, ellenem való felheccelésére mozgósított. Ha azt mérlegeljük, miért kerültél a gondolkodási kényszer és kényszercselekvés állapotába, azt kell mondanunk, azért, mert máig nem ismerted el annak az elképzelésnek az értelmetlenségét, hogy a diktatúra politikai felszámolása és a demokratikus formák bevezetése közvetlenül a diktatúra szellemtelen szellemével, az "öspatkánykórral" való leszámoláshoz vezet. Amiatt állt tehát elő ez az állapot, mert nem néztél szembe az ideológiák sötét, nem az intézményekben, hanem a lelkekben és a fejekben gyökerező uralmával, nem szántad el magad, hogy leszámolj vele, nem hagytál fel azal, hogy az emberségünket megalapozó szellemi-kulturális közösséget tagadva, a világot makacsul a korlátait mára megmutató polgári műveltségesszéménnyel magyarázd.

Amikor ezt a nem hízog megállapítást teszem, szeretném észrevétni, hogy egy sereg kisszerű, sem hozzád, sem hozzám nem méltó gyanúsítást ki akarok zánni. Nem gondolom, hogy a naiv és "feledékeny" utód iránti féltékenységből

vagy a "hálátlan" örökös iránti bosszúvágytól hajtva, esetleg unalomból, a lelki széthullás szülte gonoszságból teszed, amit teszel, hanem módszeres és tudatos, bár közvetlen magán célokat nem kitűző (azért ez is valami), de nagyon is stratégiai megfontolásokon alapuló ideologikus elszánásból. Tudjuk, az ideológiai dűh nem szellemi természetű, de mégis a szellemtől érintett vagy az azt elvesztő emberek megnyilvánulása.

Leszámolásodat a diktatúra szellemi alvilágával az a hiedelem akadályozza, hogy a diktatórikus berendezkedés kialakulását bizonyos érzelmi, indulati indítékoktól befolyásoltan az úri középosztály történelmi mulasztásával magyarázod, mint ahogy mások a hazai polgárság gyökértelenségével, az idegen megszállással magyarázzák — hasonlóképpen érzelmi és indulati alapon — ugyanazt. Ami pedig engem illet, bár nem mindig tudtam megmondani, miért teszem, és bár emiatt nem mindig sikerült tökéletesen levonnom az általam megsejtettek minden következményét, nagyjában-egészében az a meggyőződés vezetett, hogy a diktatúrájával való megbirkózás feladata meghaladja véges személyes lehetőségeinket. Ezért meggyőződésem szerint a diktatúra okának senki sem tekinthető, és mégis mindenki, aki csak képes a megújulásra, önmagunk, világunk szellemi-kulturális megújítására, köteles érte személyes felelősséget vállalni.

Ez az — általam, azt hiszem, leginkább Adytól eltanult — látásmód azt sugallja, hogy a civilizációnkat manapság fenntartó polgári társadalom téved, amikor a demokráciát a szűken értett emberi természetben, az érzületben gyökerezettnek látja, s amikor emiatt annak — nyilvánvalóan egyedül normának vehető — rendjét egyben természetesennek gondolja, és a normákat sértő diktatúrát üres szónoki fordulattal természetellenesnek nyilvánítja, azaz úgynevezett emberi hibának tekinti. A polgári társadalom tévedése azzal a következménnyel jár, hogy a diktatúra ártó szellemét, mint a polgári gondolkodás szintjénél mélyebbre hatoló bajt, nem képes kezelni, hogy azzal jobb híján közösséget vállal. Nemcsak rólad van tehát szó, de a probléma személyes, ontikus jellegéből következően ez a körülmény nem csökkenti felelősségünket.

Meg kell, azt hiszem, azt is kérdezni, miféle tudás vagy képesség teszi számomra lehetővé, hogy veled ellentétben a diktatúra rossz szellemének leküzdéséről elképzelésem legyen. Azt a megfigyelésemet kell ezzel kapcsolatban elébed tárnom, hogy az általános hiedelemmel ellentétben a személyes szempont nemcsak a magánéletben, a meghitt családi és baráti viszonyokban vagy a zárt patriarchális, illetve a — világi élettől elforduló — vallási közösségekben érvényesíthető, hanem az emberi együttélés, a társadalom, a kultúra minden szegletében. Ha eddig a személyesség és a személytelenség a kultúra megnyilvánulásait megosztotta, az nem azért volt, mert ez a dolgok rendje, mert nevetséges álmodozás a megosztottság megszüntetését célba venni, hanem mert érdekében az emberek eddig — legalábbis ami tudatos, programszerű kezdeményezéseiket illeti — csupán az erkölcsi ráhatás, a másik ember lelkére beszézés, a személyes ösztönzés eszközeit használták. Tulajdonképpen nem láttak esélyt arra, hogy a személyesség kérdését értelmileg megvilágítsák, hogy a személyesség — egyébként nagyon is szellemi — problémája, sőt azt kell mondani, hogy a szellem eredeti, teljes értékű megnyilvánulási formája lényege szerint, vagyis teljes értékűen: *szellemileg* vizs-

gálható legyen. Nyilván úgy vélték, ahogyan minden fény és szín forrásába, a napba, amely nélkül semmit nem láthatunk, nézni nem lehet, a minden tudásunkat megalapozó, minden ismeretünknek értelmet adó szellemhez sem lehet hitelesen viszonyulni.

Közéletünk bugyraiba indított expedícióm tulajdonképpeni fölfedezése: ez, és most figyelmedbe ajánlom, mivel expedíciómhoz annak idején volt közöd. Ahogy a levelet olvasod, láthatod, hogy a személyességet elutasító, nagyon is személytelen, sőt hiányát ellenmértékké tevő világunkat a közfelfogással ellentétben mennyire áthatja a személyesség, hogy az — létünkhöz tartozása miatt — elutasítása ellenére is megoldásra váró feladat marad. Bár szabadságunkban áll el nem fogadnunk, nincs módunk a hiányából fakadó gondoktól megszabadulnunk. A kérdés szellemi úton történő megközelítése esetemben azt jelentette, hogy ontikus jellegének felismerését értékesítve, és ugyanakkor a személyes felelősség kétségbevonásának hibáját elkerülve, láttam esélyt hiánya okainak megvilágítására, értekezően kifejtő tárgyalására, és így — az érvényes szemléletmódot meghaladva — gondolkodásunk alapjának megtételére.

Következésképp egykori úri középosztályunk — általad és rajtad kívül annyi mindenki (nem utolsósorban Ady) által emlegetett — időszerűtlensége az én általad, és mint említettem, anyám által is annyiszor kifogásolt élehetetlenségem (szükségem volt ezekre a szemrehányásokra, hasznomra váltak!) csak viszonylagosan, csak a polgári világ modern állapotához képest tekinthető hibának. De miután hajlandóak voltunk — legalábbis Ady meg én — ezért az anakronizmusért felelősséget vállalni, és miután a diktatúrában társadalmunk elszenvedte az érte járó büntetést, lehetőségünk nyílt annak fölismerésére, hogy viszonylagos gyengénk egy másik — nem viszonylagos, hanem időtálló, a létben gyökerező — mérce szerint tulajdonképpen erény, az Istentől ránk bízott tehetség, és dolgunk csak az, de az aztán lealkudhatatlanul a miénk, hogy tanuljuk meg kamatoztatni, hogy találjuk meg érvényesítésének eszményi lehetőségét.

Elhibázott és megtévesztő, a polgári szemléletet a dolgok mértékévé megtevő az a gondolkodás, amely társadalmunkat és azt a bizonyos középosztályt barbárnak, civilizálatlannak, a feudalizmus körülményeinél megrekedtnek mutatja, amely nem veszi észre, hogy ebben a viszonylagos lemaradásban elsősorban az ember voltunkat megalapozó személyességhez, az európai kultúra alapértékéhez való ragaszkodás fejeződik ki. A személyesség jelentősége ugyanis a civilizált világ számára csupán történelmi útjának legutóbbi kanyarjában vált kétségessé, róla a polgári társadalom csak átmenetileg és jobb híján mondott le. S miután a történelem alkalmi igényeihez igazodás mégsem az egyetlen szempont, miután az örök értékek őrzése, a rájuk emlékezés legalább olyan fontos, nem mondhatjuk, hogy társadalmunk tragikus alkalmazkodási nehézségei egyszerűen vagy főképpen szégyellni valók volnának. Nem indokolatlan, sőt közéletünk megújítása érdekében egyenesen szükséges a kérdések újragondolására való készségünket kinyilvánítanunk. Semmiképpen sem szabad róla álszerűséggel vagy különféle zavaros szándékoktól megbénítottan hallgatnunk.

Ráadásul tudnunk kell, hogy sajátos kulturális többletterhével, egyelőre nem megvalósuló szellemi-kulturális feladatával birkózó társadalmunk századunk-

ban sem tehetetlenül szemlélte az idők változását, lehetőségeihez igazítottan igen is felelt a kor által fölvetett kérdésekre. Igaz, válasza nem volt teljes értékű, és a korszerűség szempontját kizárólagosnak tekintő bírálóiból több furcsálkodást váltott ki, mint elismerést. A népiek mozgalmára gondolok, amelyben — a szokványos felfogással ellentétben — nem csupán egy szociális probléma megoldására, a parasztság helyzetének javítására irányuló erőfeszítést, hanem főképp a középosztály szellemi megújulását célba vevő — ugyan szükségszerűen felemás eredménnyel járó, mégis — nagyszabású kísérletet látok. Mozgalmuk figyelemreméltóan ötvözte a személyes belátáson alapuló kezdeményezések elégtelenségének, s ezáltal a személytelen viszonyok érvényének elismerését, valamint azt, a máshol alig szóhoz jutó szándékot, hogy a középosztály lehetőségei korlátozottságának ellenére se adja fel — közvetlenül megnyilvánulni nem tudó — személyes felelősségérzését.

Abban már akkoriban egyetértettünk, hogy a népi mozgalom társadalmunk megújulását nem volt képes kikényszeríteni, ennek bizonyítékát a diktatúra rendszerének beállításában, fennmaradásában láttuk. Engem azonban a diktatúra létezésének tudomásulvételére nem a nyers fizikai erő elismerése, hanem a népi mozgalom ügyszeretete bátorított. Velel ellentétben ma is úgy gondolom, hogy az egykori népi mozgalomban és az egykori úri középosztályban rejtőző személyes késztetések kibontakoztatása, a személytelen viszonyokhoz alkalmazkodás kényszerétől való megszabadítása nélkül sosem fogjuk a diktatúra nyomasztó szellemellenességét lebírni.

Ahhoz a mozzanathoz szeretnék visszatérni, hogy Szegedről távozásod után igyekeztem a tanszéki ügyektől távol tartani. Annál könnyebben tehettem, mert a korábban tőled kapott támogatást hiányodban mások pótolták, akik az állandó politikai-ideológiai szűrő csüggesztő hatásától megkíméltek, ugyanis értem a megfelelő helyeken kezekedtek. Sőt az új helyzet számomra hosszabb ideig a korábbinál is kedvezőbb volt, mert új támogatóim, nem állván szoros kapcsolatban velem, kevésbé szóltak bele személyes és szellemi jellegű gondjaimba. A tőlük kapott tanácsok jóval gyakorlatiasabbak, világosabban átláthatóak, következésképp könnyebben megfogadhatóak voltak. Maradtak azonban ismerős indítékok is: második számú pártfogóm például azt mondta, hogy szörnyen hiányzik a taktikai érzékem. Megjegyzését a sokat emlegetett élıhetetlenség új, más stílusú megfogalmazásának tekintettem.

Taktikai érzékem gyatraságát kitűnően szemléltetheti az alábbi eset. Egy alkalommal, már azokban az években, amikor az idők változásának első jelei mutatkoztak, és a diktatúra sajátos mecénási tevékenységét az úgynevezett szocialista demokratizmus formái kezdték behatárolni, illetve amikor a világ oly módon is átalakult, hogy egyre kevésbé a régi idők harcosaival és egyre inkább a fantáziátlan, de kétségtelenül intelligens kockafejekkel szemben kellett a szellemi teljesítmény igényét érvényesíteni, különösebb körtönfalazás nélkül megkérdeztem pártfogómtól, hogyan lesz tovább, a változó körülmények között hogyan folytathatom általa elismert és általam komolyan vett tevékenységemet. Amint kérdésem elhangzott, érzékeltem, hogy szörnyű tapintatlanságot követek el. A maga nemében logikus, minden hátsó gondolat nélküli kérdésem (a diktatúra szorításában ki-

zárólag szellemi tevékenységem folytatásának lehetősége érdekelt, és pártfogóim eddig mindig azt várták tőlem, eleve úgy szoktattak, hogy kizárólag az érdekeljen) súlyos tapintatlanságnak számít. Beszélgetőpartnerem, aki már a demokratikus formákra kezdte áthangolni magát, egy furcsa csavarral egyszerre úgy tűntette fel önmaga előtt és előtttem, hogy vele szemben én vagyok a diktatúra képviselője, és biztatom a demokrácia szellemével össze nem egyeztethető dolgokra. Pedig csak arról volt szó, hogy komolyan vettem, amit korábban sugallt, elfogadtam tetteinek általa adott értelmezését, és nem minden naivitás nélkül, de egyben, azt hiszem, mégis helyesen, azzal a személyes, baráti viszonyulással tiszteltem meg, amely a legtöbb, amit az egyik ember a másiknak adhat.

Elfogadhatta volna a személyes hangot, Te annak idején legalább tettetted. Engem ismerve nem kellett attól tartania, hogy gyakorlati célok érdekében a kapott bizalommal visszaélek. De ilyen válasz nem volt várható a hozzá szükséges erőfeszítés nagysága miatt. Ha az esetet a magam szempontjából mérlegelem, óvatossággal elkerültem volna egy kellemetlen élményt meg azt a groteszk helyzetet, hogy a politikát csináló funkcionárius bélyegezzon meg a diktatúra szellemének képviselővel. Az óvatosság, a tapintatosság, az "érzékenységnak" a kímélése ugyanakkor mégis elsősorban hiba lett volna, mert számító viselkedésem bevont volna a hazugság ekkoriban — furcsa módon a hatalmi nyomás csökkenése következtében — új lendülettel kiépülő rendszerébe. Ilyen, számomra elfogadhatatlan áron, szellemi teljesítőképességem feláldozásával immár új, "demokratikus" stílusban lett volna megoldható az egyébként eredménytelenül szóvá tett kérdés.

A dolog kétértelműségéhez tartozik, hogy az évek során több ízben visszautasítottam a pártvezetőségi tagságot, vagyis az olyan felelős megbízatást, amely ideologikus motívumokkal indokolt, hatalmi érdekeket kifejező és többségi szavazáson alapuló döntésekkel járt, és amely a személyes-szellemi szempont érvényesülésére nem adott módot. Tehát könnyen kerülhettem volna pártfogóm szerepkörébe, és miután helyzetünk lényegében hasonló volt, ő is dönthetett volna úgy, ahogyan én. Nyilvánvaló továbbá az is, hogy az általa vállalt helyzetben a lehetőségekhez képest a legjobbat tételeztem fel róla, amikor azt gondoltam, hogy a szellemi tevékenység támogatását szívén viseli. Megnyilatkozásom azért tűnt mégis sértőnek, mert — általam gyerekesnek minősített — bizalmam szándékom ellenére (bár saját magának sem ismerte el) leleplezte önmaga előtt. Azokat a képmutató beállításokat pedig, hogy a mozgalmi szerepet vállaló ember mások érdekében feláldozza magát, kezdettől fogva elutasítottam. Meg voltam győződve arról, hogy a közéleti tevékenységnek önmagában is lehet értelme, és arról is, hogy minden feladatvállalásnak személyes döntésen kell alapulnia, senki sem háríthatja át saját döntéséért a többiekre a felelősséget. Bár különösebb örömet sohasem okozott mások lelkiismereti ügyeinek bolygatása, nem éreztem indokoltnak a kényes kérdések megkerülését, ha már egyéb okból az érzékeny pontokat érinteni kellett.

A diktatúrával való békés egymás mellett élésem azon alapult, hogy a lelki azonosulást, az ideológiai kiszolgálást, valamint a politikai tiltakozást, a hatalom elleni lázadást egyaránt kizárva tudomásul vettem: diktatúra van, valami, amit,

bár tőlem idegen, mégis (mondjuk azért, mert az Isten ezt mérte ránk) el kell viselni. A mából visszatekintve úgy tűnik, furcsa módon volt a diktatúrában valami "lovagias" is. Ahogy a régi világban a háborúkat hadüzenettel kezdték, a diktatúra is hadat üzent a demokráciának, megmondta kerek pereg, most diktatúra van, és aki tisztelte az egyenes beszédet, akár meg is kísérelhette a helyzethez igazodni. Számomra világos volt, hogy a kommunista diktatúrával nem lehet ellenpólust képezve, vetélkedve szembefordulni, mert a mindenre kiterjedő hatalom mindent magába szippant, szellemi fogságában tart. Ezért is néztem kételkedve a rendszerváltozás táján kibontakozó ellenzéki mozgalmakat, mert gondolkodásukat mint a diktatúrával farkasszemet néző, szellemi vonzáskörén belül maradó tiltakozást nem találtam eléggé, egészen másként gondolkodásnak. Bár el kell ismernem, hálás vagyok azoknak, akik a rendszerváltozást lebonyolították (nem kevésbé, mint neked meg más támogatóimnak), mert mi tagadás, csodálatos a diktatúra intézményétől szabadon élni. Azonban nekik is szemükre vetem, hogy szellemi önállóságuk megteremtéséről, a diktatúra szellemének leküzdéséről megfeledeztek, hogy félúton megálltak.

Többségükben nem voltak azonban a diktatúra ellen lázadó másként gondolkodók, sőt még a polgári értékeket elszigetelten őrző, a diktatúra jelenségét tudomásul nem vevő emberek, egy letűnt világ kellékei, sem azok, akik ugyanakkor egyéb okból nem tudtak alkalmazkodni ideológiai vonatkozásokkal átszőtt világához. Bár hajlamosak voltak kívül maradásukat elvi következetességükkel, erkölcsi tisztaságukkal magyarázni, valójában gondolati meddőségük, az érdekek célszerű rendszeréhez ragaszkodásuk, vagyis sajátos módon éppen önmagukra, a sikerre állíttottságuk akadályozta meg alkalmazkodásukat, bekapcsolódásukat a közügyek intézésébe. S mivel a "közügyek" iránt egyébként nagy érdeklődést tanúsítottak, pontosabban mivel befolyás szerzésére, a hatalom gyakorlására nagyon is vágytak, politikailag hátrányosan megkülönböztetettnek érezték magukat, holott tulajdonképpen szellemi terméketlenségük, ideológiai, illetve eszmei tájékozatlanságuk miatt (a kettő között nemcsak a diktatúra nem tudott, ők sem tudtak különbséget tenni) semmilyen, a szó tényleges értelmében vett politikai törekvést nem képviseltek.

El kell ismerni, általában nem tartoztak azok közé, akikért a politika intézői kezeskedtek. Nem mintha megbízhatatlannak tartották volna őket, hanem amiatt, hogy szinte önkéntelen érdekre állíttottságuk az ideológiailag beszabályozott diktatúrában kiszámíthatatlanná tette megnyilvánulásait. Ők pedig képtelenek voltak arra, hogy a dolgok többé-kevésbé elviselhető menete érdekében a diktatórikus berendezkedést ne csupán törekvéseiket korlátozó hatalomnak tekintsék, hogy ha ideológiailag kiszolgálni nem is akarják, szerkezetébe betagozódni nem is kívánnak, jelenségét tudomásul vegyék, azaz a benne kifejeződő szellemi eltévelyedésért legalább közvetett formában felelősséget vállaljanak. A rendszerváltozás előtti fél évtizedben azonban a diktatúra ideológiátlanításának mértékében kezdett változni a helyzet, egyszerre az ő stílusukban mentek a dolgok. Az a kollegám, akinek az elmúlt évtizedekben másokkal együtt ilyen jellegű alkalmazkodási nehézségei voltak, akinek még pártcsoportvezetőségem idején lehetőségeimhez képest igyekeztem segíteni, aki mostanában viszonzásul gesztusokat tesz írá-

nyomban, és akit ezért tudta és beleegyezése nélkül harmadik számú pártfogómnak tartok (illetve barátomnak is nevezhetnék, ha a dolgokat viszonylagossá tevő világunkban nem válna minden kétértelművé), a jelen helyzetben olyasmit sugall, hogy miként akkoriban neki volt nehezebb, ő tudott kevésbé alkalmazkodni, most nekem vannak gondjaim, vegyem tehát a helyzetet tudomásul, így kerek a világ.

Pártfogóim támogatását – a tied és a másokét egyaránt – mindig szívesen fogadom: mit tehetünk, ha ilyen a világ. Csak az a kifogásom ellenük, hogy mindannyian úgy gondolják, a pártfogói intézmény a világ rendje szerint való. Én pedig, ha nem is kezdettől fogva, azon a véleményen vagyok: nevetséges, hogy fizikai és szellemi képességük birtokában levő nagykorú embereknek pártfogókra legyen szükségük. Harmadik pártfogóm sugallatát tehát nem tudom elfogadni, mégpedig elsősorban azért, mert ma formailag nincs diktatúra, hat évvel ezelőtt megbukott, és ettől kezdve mindannyiunk kötelességévé vált a kísértete elleni küzdelem, a demokratikus közélet, szellemi élet megteremtésén fáradozás. E célból indítottam a *Füzeteket*, kezdtem – a szellemi szabadságtól irtózó és a demokratikus közélettől elzárkózó szakma értelmetlen és elvtelen, szellemileg-lelkileg megrontó megkötéseitől tudatosan megszabadítva magam – fokozott publikációs tevékenységbe. Ezért vállaltam a további alkalmazkodás helyett a diktatúra szellemével való szembefordulásra képessé tevő értelmiségi szerepet.

Az is ide tartozik, hogy a múltban sem épültem be a diktatúra rendszerébe, kezdettől fogva kerültem a meggyőződéssel össze nem egyeztethető tetteket és szavakat, bár a diktatúra tényének tudomásul vétele jegyében – ugyan csak legmélyebb meggyőződésem szerint – a szembefordulást jelentő tettektől és szavaktól módszeresen tartózkodtam. Amikor viszont harmadik számú pártfogóm és sokan mások (a közéletből korábban kiszorultak, valamint a benne résztvevők, de a demokrácia nyelvére magukat teljes egészében áthangolók egyaránt) azért vállalnak hivatalt, mert úgy vélik, demokrácia van, utólag viszont éles elméjűen hasonlóságot fedeznek föl a múltbeli és a jelenbeli állapotok között, majd erre a hasonlóságra mutatva, a diktatúra lappangó szellemével megbékélésre, ahogyan fogalmaznak, az "adottságok", az "erőviszonyok" tudomásulvételére biztatnak, a demokrácia szellemét nyilvánvalóan és önként elárulják.

Harmadik számú támogatóm azt szokta mondogatni, hogy sok még a tartalék ebben a mai, a személyes megnyilvánulásokat meg nem engedő, a szellemi teljesítmény megítéléséről lemondó, az eredmények mérésének formális, bürokratikus módszerét javalló tudományban, azaz a diktatúra szellemétől áthatott közéletben és gondolkodásban, amelyet a hatalomból korábban kiszorított, szellemileg terméketlen intellektuális elit alakít ki a demokrácia színpalái mögött, s amely ugyanakkor a korábbi diktatúrával kibogozhatatlanul összefonódott. Miközben szavait hallgatom, az jut eszembe, nem tudom, sok-e ez a tartalék vagy kevés, sőt azt sem, mi a sok adott vonatkozásban, vagy mi a kevés, csak azt, hogy szellemi és lelki épségem érdekében nem szabad hallgatnom, meg azt, hogy erről a régi tudományról és a helyébe állítandó újról, a diktatúráról meg a demokráciáról van mondanivalóm, amit nem húsz, sőt nem is öt év múlva, hanem most kell elmondanom. Egyáltalán nem lehetetlen, hogy mások, velem ellentétben azért olyan türelmesek, mert egyelőre nincs mit mondaniuk. És azt hiszem, azért nem

tudják, mit mondjanak, mert a tényleges problémákon való elgondolkodásukat is gyakorlatias szempontoktól teszik függővé.

Főlidéződik bennem harmadik számú pártfogómnak egy három évtizeddel ezelőtti szellemessége. Olyasmit mondott, hogy most ír valamit, ami olyan, amilyen, amely valamely magasabb szempontból vagy igaz, vagy nem, aztán majd száz év múlva, amikor ő már sehol sem lesz, azt, amit írt, mások meghaladják. Hasonló jellegű a már említett ismert nyelvésznek az a kétértelműen ironikus megállapítása, hogy könyvet nem írni, hanem eladni nehéz. Mondása egyszerre vehető a jelen állapot elleni tiltakozásnak, de a helyzet elfogadására ösztönző gyakorlati tanácsnak is, vagyis hogy erőinket ne a könyvírásra összpontosítsuk, hiszen ahhoz a bolond is ért, hanem a könyvek eladására, mert az az igazi művészet. Az a benyomásom, hogy a mai tudománynak és a diktatúra szellemének tartalékai nem annyira a még kiaknázatlan észbeli lehetőségekben, az általa ezután teendő fölfedezésekben rejlenek, hanem ebben a gondolkodásmódban, amely hozzájárul a jelen állapot fenntartásához.

Abból kiindulva, hogy demokrácia van, és szinte mindenki, aki csak közügyekben megnyilatkozik, demokráciát akar, meg arra gondolva, hogy mennyire fogyatékosan érvényesül ugyanakkor szelleme szűkebb környezetünkben is, megjelentettem a kérdésről egy-két írást az egyetemi lapban. Amikor publikálási nehézségeim támadtak, elhárításuk és más lehetőségek keresése céljából beavattam pártfogómat elképzeléseimbe. Akkoriban olyasmit forgattam a fejemben, hogy ügyeinket nem lenne szabad kizárólag gyakorlati szinten intéznünk, mert az elgondolások, az elvi-eszmei vonatkozások kifejtetlenül maradnak, és minden az érdekek és erőviszonyok közegeiben, végeredményben kényszerhelyzetben dől el. Azt javasoltam, meg kellene alakítani a professzori tanácsot, mégpedig abból a célból, hogy mint a választási rendszer fölött álló szervezet elvek, koncepciók kidolgozásával, folyamatosan megrendezett kötetlen vitáival a közvéleményt formálja, és hogy az egyébként az ügyintézés mögött meghúzódó, a névtelen tanácsadók által sugallt elképzeléseket az érdeklődés középpontjába állítsa, a közügyévé tegye. Támogatóm, talán udvariasságból, mutatott ugyan némi érdeklődést a kísérlet iránt, és megígérte segítségét, de végül megfeledkezett róla. Meg kell mondom, több sikerem másnál sem volt, ötletemet ki gyanakvással, ki riadtan fogadta, vitathatatlansága ellenére az ötlet kivitelezhetetlennek mutatkozott.

Az eset alkalmat adott arra, hogy elgondoljak a kudarc okán, amelynek kikerülhetetlenségét egyébként sejtettem magam is. Az egész eleve túl szépnek tűnt, olyan szépnek, hogy az már nem is lehet igaz. A sikertelen kísérlet során tett megfigyeléseim körvonalazták bennem azt, az addig homályos elképzelést, hogy a végső kérdésekkel való szembenézéstől menekülő és ezért a problémák megvilágítására képtelen világunkat valamiféle ösbűn terhe nyomja. Az vezetett ötven évvel ezelőtt egyetemeink tisztességes és tudós professzorainak katedrájuktól megfosztásához, a szellem, az igazság kérdésének a hatalom kérdésével helyettesítéséhez, és az utóbbi öt évtizedben más, hasonlóan kétes döntésekhez, sőt vezet ma is, mert tőle elvakítottan az erőviszonyokat, az érdekeket előbbre valóknak tartjuk a szellemnél, az igazságnál, mert nem érezzük magunkat felelősnek a képviselőtükre alkalmatlanságunk miatt. A jelen állapotot azért nehéz áttör-

ni, mert a bűn hálója világunkat befogja, mert a bűnét megvallani, szellemi, lelki fogyatékoságát elismerni nem tudó, mindenáron elrejtteni igyekvő gondolkodásmód mindannyiunkat cinkosává akar tenni. Megdönthetetlen dogmaként hirdeti azt az alantas és sokadrendű részigazságot, hogy mindannyian érdekeink drótján rángó bábuk vagyunk, és nem lehet bölcsebb, magasztosabb feladatunk, mint a mindenkori erőviszonyok szem előtt tartása. Mint Dosztojevszkij *Ördögök* című regényének hőseitől, tőlünk is azt várják, hogy nap mint nap elkövessük azt a rituális gyilkosságot, amely a rossz lelkiismeret és a bűn szövetségét hivatott biztosítani.

Van a családukban egy legenda. Azokban az időkben, amikor sokat beszéltünk egymással, még nem ismertem, egyébként neked is elmondtam volna. **Nem** tudom, igaz-e, vagy éppen így igaz-e, mert anyai nagyapám, aki e történet egyik szereplője, születésem előtt meghalt, tehát az ő szájából nem hallhattam. A legendában saját gondjaimra ismertem, s ezért hiszek benne, vélem igaznak. A történet arról szól, hogy a harmincas években a makói úri kaszinóban a tagoknak szavazásra tették fel a kérdést: úri ember-e Erdei Ferenc, tagja lehet-e a kaszinónak. Ezen a szavazáson családi legendánk szerint egyedül nagyapám szavazott igennel. Erdei Ferenc a kaszinó altisztjétől tudta meg, hogy a görög katolikus esperes szavazott mellette, és úgy hírlík, egyebek között ezért is segítette családuk több tagját a negyvenöt utáni viszontagságos időkben.

A történetből több minden kiderül, például az, hogy nagyapám széles látókörű, előítéletektől mentesen gondolkodó, bizonyos értelemben bátor, bizonyos erkölcsi tartással rendelkező ember volt. De nem föltétlenül érzem úgy, hogy kaszinóbeli társai mindezen érényeknek híján voltak. Lehetséges, többük döntését inkább csak az indokolta, hogy nagyapámnál több gyakorlati érzéssel rendelkeztek, inkább megérezték, hogy a népi mozgalom erősen baloldali beállítottságú tagja pályája során nem fogja a kaszinóbeli normákat kifogástalanul betartani. A diktatúrától fertőzött világunkban Te sem tartottad be a és többi támogatóm, sőt én magam sem, aki a gyakorlatias hatalmi döntésektől ugyan tartózkodtam, de aki az igazság, a szellem nyilvános képviselőjét a diktatúra fennállása idején hozzájuk, hozzájuk hasonlóan feladtam.

Mégis szerintem a legenda legmélyértelműbb tanulsága az, hogy a népi mozgalom radikális beállítottságú tagja, aki a népiek szociális programjának érvényesítése érdekében a diktatúrában haláláig vezető pozíciókat vállalt, "úri ember", az igazság és a szellem szempontját képviselni hivatott értelmiségi kívánt lenni. Hajlamos vagyok úgy gondolni, ez részéről nem a felkapaszkodott ember ellen-szenves nagyravágása vagy nem pusztán kihívó tett volt, hogy ez a szándék — a korban nem egészen tisztázható módon — vállalt célkitűzésével összhangban állt. Meg kell mondjam, mindig hiányoltam, hogy az "úriembernek" levést, az önálló szellemi rang lehetőségét — legalább elvben — nem fogadtad el. Ma pedig meg hasonlósodat a korábban minket összekötő törekvéseiddel, szavaidd és tetteiddel feloldhatatlan kétértelműségét egyenesen azzal magyarázom, hogy a gondolkodásnak és a magatartásnak erre a szilárd pontjára igazában sohasem tartottál igényt.

A népiek magatartása, mint említettem, az elmúlt évtizedekben ösztönzött

engem, sokban Németh László és Illyés Gyula példájára támaszkodva fogadtam el a diktatúra adottságát. Mégis talán a nemzedéki eltérés miatt, a viszonyokba beleszületettségem okán és az ő történelmi tanulságaik értékesítése következtében számomra elképzelhetetlen volt a szellemi-kulturális célok megvalósításának pragmatikus stratégiája, amelynek ára a részleges szellemi alkalmazkodás a diktatúra világához. Nem akarván epigon lenni, ennek a magatartási mintának az utánzását átengedtem támogatóimnak, akik egy valóban új helyzet kialakításának megpróbáltatásait nem vállalták, én pedig erőmet szinte ösztönösen szellemi önállóságom megőrzésére összpontosítottam. Abban a biztos tudatban tettem, hogy így vagyok hű hozzájuk, mert a diktatúra nem válhat életünk alapjává, hiszen ezt természetesen ők sem akarták, és — ha a kilépés élménye számukra már nem is adódott — történelmi léptékben az ő útjuk is a diktatúrából való szellemi kibontakozás irányába vezetett.

A napokban Tamás Gáspár Miklós azt nyilatkozta, be kell látnunk, a '89-es fordulat nem sikerült. Kijelentését a szellemi bátorság, a történelmi kudarcral szembenezés bizonyítékának szánta. Ami a ténymegállapítást illeti, a nyilatkozóknak igaza van: a múltat egyelőre nem hagytuk magunk mögött, az újat egyelőre nem sikerült meggyökereztetnünk. De hogy lehetőségeink valóban kimerültek volna, hogy ma már minden bölcs és higgadt embernek abba kellene hagynia a múlt kísértetével folytatott hadakozást, csak az mondhatja, aki szellemileg fölkészületlenül és meggondolatlanul fogott hozzá a fordulat lebonyolításához, illetve aki — esetleg látva az elképzelés elégtelenségét — máig hallgatott róla, mert nem igazán akarta, és csak félig-meddig, bizonyos föltételekkel vállalta a fordulatot. Azt hiszem, a teljessé tételéért indított küzdelmet folytatni kell, a diktatúra felszámolását a jövőben programszerűen össze kell kapcsolni az ártó szelleme elleni küzdelemmel, és meg kell találnunk azt az erőt, amely a szellem, a kultúra képviselőjét magára vállalja.

Társadalmunk kínálja a megoldási lehetőséget. Abban a tényben, hogy nálunk az úgynevezett úri középosztály és a polgárság két különböző társadalmi tényezőként jelentkezett, hogy az első világháború után ez a kettősség a népiek és az urbánusok szembenállásában újult meg, úgy tűnik, nem a hazai polgárosodás felemáságának, késésének tényét kell látnunk. Benne olyan, kultúránk, sőt az európai kultúra természetéből fakadó sajátosság mutatkozik meg, amely a létfelejtő polgári gondolkodásmód viszonylagosságára, mellette a szellemi-kulturális szempont képviselőtét biztosító értelmiségi szemléletmód nélkülözhetetlenségére irányítja a figyelmet. Kitűnik belőle továbbá az is, hogy a polgári szempont képtelen az emberi együttélés harmóniájának biztosítására, a demokrácia értékeinek érvényesítésére. Tehát a demokrácia győzelme és a diktatúra szellemének leküzdése érdekében a jövőben nem megengedhető, hogy a népivé modernizálódott középosztály, a szellemi-kulturális értékek képviselőtét vállaló értelmiség cselekvésmódját a polgári társadalom viszonyaihoz alkalmazkodás, a hatalmi vetélkedésbe bocsátkozás jellemezze, hogy ez az értelmiség föllépésének szellemi-kulturális érvényét csupán közvetett úton, a gyakorlat személytelen közegében remélje biztosítani. Itt az ideje, hogy történelmi tapasztalatait kamatoztatva, hivatását közvetlenül, személyes formában is megtanulja gyakorolni, vagyis hogy a nyers érdekérvé-

nyesftésbe süllyedt polgári politizálást a hazai hagyomány szellemében, de a modern civilizáció követelményeivel összhangban a felelős szerepvállalás, a személyes közéleti megnyilvánulás szintjére emelje.

Talán magad is furcsállod, de a levél olvasói közül egyesek biztosan észrevételezik, hogy négyszemközt, magánhasználatra, a szélesebb hallgatósáág tudatos kizárásával elhangzott kijelentéseket teszek közzé. Lesznek, akik azt mondják, ez nem való, amikor így cselekszem, sértem mások személyiségét, titkokat kifejezve megszegem a játékszabályokat. Véleményem szerint azonban minden közéleti megnyilatkozás közérdekű, a nagy nyilvánosság elé tartozik, az embereknek joguk van ahhoz, hogy szellemi tájékozódásuk eszközeihez hozzájussanak, bizonyos gondolatokkal megismerkedjenek. Érdemes emlékezni arra, hogy a diktatúra körülményei között kényszerűségből, jórészt nem a beszélgető szándékai szerint maradtak magán jellegűek e beszélgetések. Ami pedig a diktatúra megdőlése utáni korszakot illeti, egy megtévesztő elképzelés, a modern polgári berendezkedés nézőpontja hiteti el a közélet résztvevőivel, hogy személyes véleményüket a zökkenőmentes ügymenet érdekében továbbra is el kell hallgatniuk, hogy az állandó lelki-szellemi jogtalanság állapotában kell maradniuk. Pedig az elhallgatott, csak titokban kimondott vagy még az őszinteség álarcában is szándékosan megtévesztő és önbecsapó kijelentésekben annak bizonyítékát ismerhetjük föl, hogy a közélet lényege szerint mennyire személyes, és mennyire hiányzik belőle, ha nincs benne, a személyesség. Lényegétől éppen akkor fosztatik meg, ha titkos meggondolásainkkal mesterségesen kivonjuk belőle. Világos tehát, hogy az elhallgatott mozzanatok közzététele a közélet személyessé válásának útját egyengeti. A levél ennek reményében íródott, egyéb lelki, nevelő, felvilágosító célokat nem kíván szolgálni.

AZ ÉRTELMISÉGRŐL

Levél Csoóri Sándornak

A rendszerváltozás táján és azóta is Ön többször nyilatkozott arról, hogy a magyar értelmiség alkalmatlannak bizonyult történelmi feladatának ellátására, mert nem állt egyértelműen a megújulást akarók és kezdeményezők oldalára, nem vállalta a problémák és a megoldásukhoz vezető utak világos megfogalmazását, valamint elmulasztotta a társadalomnak a siker érdekében nélkülözhetetlen felvilágosítást, mozgósítást. Elégedetlenségét igazolni látszik a diktatúra utáni kibontakozás lassúsága, bizonytalansága, időnként már-már kilátástalansága, a népszuverénitást megtestesíteni hivatott döntéshozók sajnálatos kudarca, az őket hatalommal felruházó szavazók csaknem teljes tanácstalansága. Nyilvánvaló, hogy egy bizonyos szerepkör betöltetlen maradt, és a kibontakozás érdekében a terhes felelősséget előbb-utóbb valakinek magára kell vállalnia.

Nem hiszem, hogy öt-hat éve vagy az azóta eltelt időszakban ténylegesen megvolt a fordulat gyors lebonyolításának lehetősége, és pusztán az értelmiség erkölcsi elégtelensége, sajnálatos, érthetetlen mulasztása okozta elhúzóódását, elmaradását mind a mai napig. Benyomásom szerint nemcsak hajlandósága hiányzik értelmiségünknek feladata vállalásához, hanem — bármily szomorú — a problémákkal megbirkózás képessége is. Nem csupán erkölcsi értékeknek van híján, hanem a létét megalapozó szellem is hiányzik belőle. A kérdés tehát nem az, méltó-e az értelmiség szerepének betöltésére, hanem hogy van-e, lesz-e egyáltalán értelmiségünk, és ha igen, hogyan, milyen úton-módon, a teremtető Isten mely csodája által.

Éppen ezért hiányérzetének megfogalmazását, elégedetlenségének hangoztatását (talán az Ön szándékai szerint is) nem elmarasztalásnak vagy leleplező megállapításnak vettem. Nem éreztem szükségét annak sem, hogy miatta a többiek nevében megsértődjem, hanem örömmel töltött el, hogy más is igényli az értelmiségi szerepvállalást, és — manapság szokatlanul — várakozásának nyomatékka ad hangot. Ha hihettem volna, hogy bárki szavával az értelmiség *létrehívható*, hogy megszólíttatása által a megszólított a lét tulajdonságával ruházódhat fel, hogy a feladatunkra emlékeztető személyes szó mindig szellemmel telített, s ezáltal képessé tehet megoldására, akkor szerepemet abban láttam volna, hogy teljesítem a rám háruló feladatot. Mivel azonban nem gondoltam, hogy a szellemi jellegű célok kijelölhetők, a mindannyiunk előtt álló teendők ellátását nem egy meghirdetett program megvalósításaként képzeltem el, hanem helyette az Ön által megfogalmazott igény kielégítésének előre be nem látható módozatait kerestem.

Számomra nem kétséges, hogy az értelmiség megszólításában, az értelmiségi szerepvállalás igényének kinyilvánításában a szellem igénye mutatkozik meg. Nincs kétségem afelől sem, hogy teljesülése, az értelmiségi szerepkör betöltése az Ön számára nem kevésbé problematikus, mint társadalmunk más, hasonló feladattal viaskodó tagja számára. Az Ön kiállításának személyes hitelét meggyőződésem szerint éppen ez a körülmény adja. Álláspontja számomra akkor válik nehe-

zen követhetővé, amikor közéleti gondjai, erőfeszítései közben személyes problémáival nem foglalkozik, s amikor az a látszat keletkezik, mintha a szellemi-kulturális jellegű feladatok megoldását kizárólag gyakorlatias intézkedésektől várná. E látszatot azért sajnálom, mert a szellemi igény nem teljesülésének, az értelmiségi szerepkör betöltetlenül maradásának (tehát az Ön által fájlalt helyzetnek) az okát éppen közügy és személyesség mesterséges elválásában látom. Hiszen a személyes szellemi problémákról való megfélemezés miatt tűnik az értelmiség megszólítása erkölcsi elmarasztalásnak, és tartja magát az az elképzelés, hogy a rendszer-változásnak lett volna gyorsabb, könnyebb útja, de öt-hat évvel ezelőtt valamit elmulasztottunk.

Az Ön iránti nagyrabecsülésem abból a meggyőződésből fakad, hogy számos, hamis színekben tetszelgő kortársunkkal ellentétben Ön valóban a nyomasztó kényszer tudatával éli meg a közügynek a személyes problémáktól való elválását, a közélet pragmatikus intézkedésekbe fulladását. E drámai mozzanat miatt érzem magam indítatva megszólítására. Egy dilemmát szeretnék figyelmébe ajánlani, és mérlegelése után — az Ön egyetértésére számítva — egy következtetést levonni. Hihet-e valaki szilárdan abban, hogy létünk szellemi, kulturális és nem anyagi, civilizációs megalapozású, hogy a kultúra előbb való a civilizációnál (mint ahogy tudomásom szerint Ön hisz ebben), várhatja-e elsősorban a kultúra szellemi értékeit képviselő értelmiségtől, és nem az értékekhez csak — jó esetben — igazodni tudó polgártól a társadalom problémáinak rendezését (mint ahogy felhívásaiban világosan kinyilvánította), és találhat-e közben értelmes magyarázatot arra, hogy döntéseiben többnyire személytelen, gyakorlatias szempontokhoz igazodik?

Úgy találom, hogy igen. Éppen azért, mert ennek az embernek a gondolkodását (mint az Önét) tökéletesen áthatja a kultúra, az igazság személyességének tapasztalata, mert tudja, hogy az értékek életünkben csak *helyes, személyes* döntések következményeként jelentkeznek, hogy minden helytelen választás vagy a választási lehetőség elszalasztása a rossz forrásává válik, melynek nyomásával szemben az igazságba vetett hitünk, annak jövőbeli diadala itt és most nem segíthet. Ha már a rossz bekerült világunkba, hatását gyakorlatias, személytelen — bár az igazság szolgálatának vágyától áthatott és más életét, becsületét kockára nem tevő — eszközökkel kell kivédenünk. Az Ön föllépéseiben tehát csupán azt hiányolom, hogy végső személyes indítékait "elhallgatja", vagyis sem maga, sem mások számára nem teszi egészükben láthatóvá őket, nem világítja meg az igazságnak, a személyességnek, a szellemnek azt a paradox problémáját, amely állításait, felhívásait, döntéseit egyébként jellemzi.

A kényszerű, gyakorlatias megnyilatkozások hiteles, ontikus indoklásának elmaradása miatt azonban nem csupán tetteink magánjellegű igazolhatósága válik kérdésessé, hanem a kitűzött célok elérésének esélye is csökken, esetleg meg is hiúsulhat. Ha egy amúgy is velejéig pragmatikus korban csak a gyakorlati teendőket világítjuk meg, és a célokat meg a képviselőtükre hivatott gondolkodásmódot érzelmi általánosságok, ideologikus formulák alakjában hagyjuk, eredményre nehezen jutunk. A szellemi tartalékok fokozatos fölélése következtében egyre kevésbé van remény arra, hogy felhívásainkat megértik, hogy a kívánt módon, az ügy szellemének megfelelően értik meg. Nem tehetünk emiatt másoknak szemrehányást,

ha mondandónk hozzáférhetővé tételét egyébként elmulasztjuk, ha a szellemi problémák elemző megvilágításáról nem gondoskodunk. Nem kizárt, hogy szavaink, tetteink vagy a velünk együttérzők és gondolkodók szavai, tettei a törekvések hi-telessége ellenére a kívánt célt elvetik, és megnyilatkozásaink a lelkekből kikopó szellemi fedezet híján a jövőben ellaposodnak.

A kényszerűen gyakorlatias, személytelen megoldások ésszerű határainak és tényleges szellemi-kulturális jelentőségének meg nem világítása miatt nemcsak az értelmiségi megnyilatkozások ösztönzése marad el, hanem a meglévő szellemi teljesítőképesség is tétlenségre kényszerül, hiszen az a látszat teremődik, mintha a valóban értelmiségi jellegű szellemi megoldások nem lennének korszerűek, nem lehetnének igazán eredményesek. Csak sajnálhatjuk magunkat, és csak meghök-kenéssel szemlélhetjük a kultúrtörténet cseleit, amikor azt tapasztaljuk, hogy szel-lemtelen korunkban még a szellem szempontját képviselők is szemet hűnynek kor-látozása fölött. Nem akarom vitatni, bizonyos területeken — a kultúra alapvető rendeltetésének biztosítása érdekében — akkor is szükséges szempontjaink érvé-nyesítéséről gondoskodni, ha ott befolyásuk nem a szellemi teljesítményt nyújtó, hanem csupán imitáló embereknek van. Ebben az esetben célszerű lehet velük időlegesen szövetkezni, és eltűrni azt a látszatot, mintha teljesítményük valódi volna. Ha azonban a célok és az eszközök, a szándékok és a kényszerek összeke-veredése folytán az a látszat alakul ki, hogy az ilyen ember árteljesítménye a mér-ce, hogy jól felfogott érdekében mindenkinek ajánlatos hozzá igazodni, akkor in-dokolt a gyakorlatiasság határain gondolkodni, és mérlegelni, meddig hagyhatjuk a szellemi erő megképződésének titkát minden másod- és harmadrendű kérdést egyébként gondosan megvizsgáló figyelmünk határán.

Amíg a népi mozgalom a két világháború között a paraszti létformától el-szigetelődő és a huszadik századi nyílt társadalom követelményeihez igazodástól húzódozó úri középosztállyal állt szemben, amíg a maga csendes forradalmát folytatta, a szellem elapadásától nem kellett tartani, mert mint minden igazi forra-dalom, ez is szellemi volt. Ma azonban, amikor a korábbi szembenállás az idők szavának engedve megszűnt, mert egyfelől az egykori mozgalom örökösei maguk is a középosztály tagjai lettek, vagy éppen derékhadát adják, másfelől az egykori úri középosztály is (nem utolsósorban a népi mozgalom szellemi hozzájárása révén) megújult, további kultúrtörténeti jelentőségű társadalmi mozgás híján a szellemi energiák áradása elapadt, többé nem tör fel önként a lelkek mélyéről. A polgári gondolkodásmóddal való terméketlen és szellemtelen szembenállás viszont káros hatású, a pragmatikus közeg még a meglévő szellemi teljesítőképességet is parla-gon hagyja. Ezért állt elő az, a háború előtt, de még a diktatúra alatt is elképzelhe-tetlen helyzet, hogy az értelmiséget, a középosztály szellemi tájékozódású tagjait — a mai polgári világban nyugtalanítóan kétértelmű helyzetbe került réteget — kötelességére kellett figyelmeztetni, és mint várható volt, a figyelmeztetés válasz és következmény nélkül maradt.

A polgártól nem várható, hogy a helyzet megváltoztatását kezdeményez-ze, értelmiségi, szellemi-kulturális szempontból viszont fenntartását semmi nem indokolja. Logikusnak tűnik tehát az a következtetés, hogy a jelen állapothoz való kényszerű alkalmazkodás mellett (amíg erre egyáltalán szükség lesz), a középosz-

tály, az értelmiség szellemi erőfeszítéseinek tartalmát adva, meg kell újítani gondolkodásunk rendszerét, a pragmatikus gondolkodás nyűge alól ki kell szabadítani kultúránk szellemi teljesítőképességét. A saját létébe feledkező polgár által terjesztett babona, hogy szellemi állapotainkat nem lehet a két háború közötti vagy a századelőt, Ady és Bartók korát jellemző színvonalra felhozni, hogy időközben velünk és világunkkal valami jóvátehetetlen történt.

Az úgynevezett létkérdések iránt érdeklődő népi mozgalom, mint annak idején Goethe, majd Tolsztoj, századunkban pedig Kafka és Wittgenstein eredendően kételkedett a végső kérdések elől kitérő (redukcionista) tudományban. Fenntartásukat az indokolta, hogy mozgalmuk a szellemi látóhatár intellektuálisan megvilágított körein túlról hozott értékes tapasztalatokat. A szellemi teljesítőképesség mai holtpontján azonban úgy tűnik, eljött az ideje, hogy a tudomány körébe vonjuk őket, vagyis a korábbi szellemi-kulturális mozgalom meg a tudomány közötti megosztottságot felszámoljuk, és olyan hiteles tudomány kialakítását tűzzük ki célul, amely a polgári látókör lehatároltságát leküzdve, az emberlét, a kultúra végső kérdéseivel, az igazság kérdésével is számol. Az előttünk álló feladat ilyen megfogalmazása teszi beláthatóvá, hogy a népiek mozgalma kezdettől fogva szellemi jellegű, értelmiségi fogantatású vállalkozás volt, a jelenség lényegét elfedő sajátos formákat pedig nem a mozgalom természete, hanem a szellemet és az értelmiségi gondolkodást elutasító polgári kor magyarázza. Akik a népi mozgalom jelentőségét bizonyos társadalmi feszültségek orvoslásában, a parasztság fölemelkedésének elősegítésében látják, azaz lényegét elfedve polgári kulcsban beszélnek róla, e szellemi örökséget muzeális értéknek tekintik, és megnyilatkozási formáinak tartósítása mellett kardoskodnak. A kultúrtörténet tanulságai szerint azonban dolgaink jövőbeli alakulását a népiek szellemi hozadéka, az általuk célba vett értelmiségi magatartás fogja meghatározni. Az Ön ismert filozófiai, teológiai tájékozódásában, amely a népiek vitális irányultságától való különbözőése miatt figyelemre méltó, egy ilyen irányú elmozdulás jelét vélem fölfedezni, még akkor is, ha nem korunk filozófiájától és teológiájától, hanem a Goethe által meghirdetett és az utóbbi kétszáz év legkiválóbbjai által szorgalmazott arisztokratikus programtól, az igaz emberség programjától várható a gondolkodás megújítása.

A polgári tudomány körének kiszélesítése, a létkérdéseknek a tudomány körébe vonása, vagyis a tudomány eddigi helyzetének megváltozása új megvilágításba helyezi az értelmiségi szerepet is. Ha a jövőben az értelmiség hiteles tudományt művel, akkor szerepe nem oldható fel a kultúráról megfeledkező polgári létezésben, akkor az értelmiséget a közfelfogással ellentétben nem a műveltség és az intellektuális erőfeszítés teszi, hanem azzal az arisztokratával rokonul, akitől annak idején a polgár szükségesnek talált világát megszabadítani. Az értelmiségi és az arisztokratikus szerep rokonságára mutat, hogy az arisztokrácia elleni lázadását követően a polgár az értelmiségi szerepkört is felszámolta. Mára kiderült, hogy az értelmiségi szerepet azok a létkérdések alapozzák meg, amelyek képviselését hagyományosan az arisztokráta vállalta, amelyek fontosságát nálunk az utóbbi időben a népi mozgalom szorgalmazta, és amelyek megvilágításának, a tudományba bevonásának nyomán a hiteles tudományt művelő jövőbeli értelmiségi szerepe arisztokratikusnak nevezhető.

Az értelmiséghez intézett felhívás vagy az értelmiségnek tett szemrehányás e helyzet és e fogalom jelenbeli átalakulása miatt válik kétértelművé. Önnek az értelmiséghez fordulása, rajta feladatának számonkérése e szerepkör arisztokratikus, ontikus voltának igényében fogant, hiszen *felelőssége* csak a létkérdések képviselőit hivatott embernek lehet. Ugyanakkor felhívása azért marad mégis erkölcsi szemrehányás, mert az értelmiség ontikus, arisztokratikus szerepe sem az Ön szavaiban, sem világunkban nem fogalmazódik meg. Emiatt egyrészt az a félreértés támad, hogy a polgár műveltsége révén tájékozódhat a végső kérdésekben, képviselheti a kultúrát, és ha ezt elmulasztja, indokolt neki szemrehányást tenni. Másrészt pedig az a látszat alakul ki, mintha a tulajdonképpeni értelmiségi szerep betöltésében reménykedni, kialakításán fáradozni eleve nevetséges volna.

A népi mozgalom annak idején sokat tett a kallódó tehetségek felkarolásáért, a parasztság műveltségi színvonalának emeléséért. A történelem ironiája, hogy a mai magyar társadalomban nem könnyebb értelmiségivé válni, vagy értelmiséginek megmaradni, mint az egykori paraszti életformán belül vagy az úri társadalom elzárkózása ellenében, holott az általános műveltség színvonala az eltelt időszakban mégiscsak emelkedett. Egyáltalán nem volna időszerűtlen, ha az önszerveződéséről, szellemi megerősödéséről gondoskodni kívánó középosztály a tudomány, a közoktatás és a közművelődés intézményei mellett, sőt azt kell mondanunk, ellenükben az értelmiségivé válás módzatairól gondolkodna, és ha megkísérelne lépéseket tenni a jelenlegi helyzet enyhítésére. Fontos volna, hogy kényszerűen gyakorlati stílusú erőfeszítései rendszerében, a nemzeti kultúra intézményeinek működtetéséről való gondoskodása közben saját körén belül olyan szellemi szabad területeket teremtsen, amelyeken az értelmiségi megnyilvánulás kibontakozhat, s amelyek lehetővé tennék, hogy a taktikai, az ideológiai megnyilvánulások köde ne fedje el az erőfeszítések sikerét biztosító szellemi alapokat.

A kultúrafelejtő polgári világból kilépés igényét, az arisztokratikus értelmiségi szerepvállalás tapasztalatát magában hordozó népi gondolat a mai napig a gondolkodásunk fogalmait és szabályait meghatározó polgári világ foglya. A jelen helyzetben nincs más választása, mint hogy megadóan eltűrje a nem rá szabott kereteket. Változás akkor következik be, ha a polgári észjárással való bénult szembenállásból kilépve, és a gyakorlatias alkalmazkodás kényszerét megszüntetve, vállalja az új tapasztalatok kifejezésére alkalmas fogalmak és szabályok megalkotását. A helyzet megváltoztatása megköveteli, hogy a vallási és a művészeti hagyomány arisztokratikus teljesítményeivel egyenrangú hiteles tudományt teremtsünk, és a polgári gondolkodásmód mellett az értelmiségi szerepkört elismeressük. Nem lehetetlen, hogy az értelmiségi szerepvállalásnak híján lévő világunkban éppen a magyar paraszti emancipáció szellemi hozadékaként teljesüljön a kétszáz éve meghirdetett célkitűzés, találjon gazdát a kultúraképviselő hosszú idő óta ellátatlan feladata. A népmesék legkisebb fiújának motívumára gondolva, azt kell mondani, nem idegen ez a várakozás a paraszti mítosz szemléletétől. De az európai kultúra egészét megalapozó Biblia szemléletétől sem. Tudjuk, Dávid legyőzi Góliátot, ígéretünk van arra, hogy a szellemi alapjairól megfélelmező civilizáció mindannyiunk javára a kultúra védnöksége alá kerül.

A TUDOMÁNY INTÉZMÉNYEIRŐL

Levél Kosáry Domokosnak, a Magyar Tudományos Akadémia elnökének

Néhány évvel ezelőtt a politikai tisztogatások szándékát elhárítva, az intézmény szellemi rangjának védelmében Ön arra emlékeztetett, hogy a Magyar Tudományos Akadémiát nem Dzsugasvili alapította. A magyar társadalom valóban nem nézhet úgy egyik történelmi intézményére, mintha a hagyomány folytonossága ötven évvel ezelőtt, a korabeli ideológusok vágyai szerint megszakadt volna. Egyébként is aligha képzelhető, hogy egy tudományos intézmény megújulását politikai tisztogatásoktól várja. Ha az akadémia rászorul a megújulásra, annak szelleminek kell lennie, és csak akkor lehet képes megújulni, ha az intézmény tagjai, a hazai szellemi élet tényezői feladatuk ellátására hajlandóak és alkalmasnak bizonyulnak.

Önmagában helytálló megállapításának őszintesége és igazsága azonban csak akkor tűnik ki, ha kiegészítjük egy önvizsgáló kérdéssel: mennyiben mondható Széchenyi akadémiájának, a magyar szellemiség, kultúra hiteles kifejezőjének és legjelentősebb táplálójának, szervezőjének a mai akadémia? E kérdés, mi tagadás, zavarba ejtő. Nem pusztán azért, mert esetleg az egyes szakmák képviselői nem tudják, igennel vagy nemmel válaszoljanak-e rá, hanem inkább azért, mert a gondolkodás mai közhelyei kétségbe vonják, jogos-e egyáltalán ilyen kérdést föltenni, van-e értelme magyar szellemről és magyar kultúráról beszélni, nem világosabb és megnyugtatóbb-e a Magyar Tudományos Akadémiát többségükben magyar anyanyelvű magyar állampolgárok tudományos egyesületének tekinteni. Közismert, hogy a szakember a magyar szellemiség és kultúra számonkérését többnyire ideologikus megnyilvánulásnak ítéli, de ideologikusan véli általában a kultúra, a vallás értékeinek személyes képviseletét is, így egyebek között azt az *őszinteséget* és *igazságot*, amelyet az Ön megállapításával kapcsolatban néhány sorral fentebb hoztam szóba. Dehát nem Dzsugasvilinek, azaz Sztalinnak a marxista-leninista filozófiát bemutató kézikönyve tekintette a vallást a tömegeket becsapó ideológiának, ítélte minden önálló szellemi erőfeszítést fölöslegesnek, és mondta a kulturális teljesítményeket "tartalmukban" szocialistának, azaz nemzetközinek, tehát olyanak, aminek a nemzeti kultúrához komolyabb értelemben nem lehet köze?

Mindezek a mai gondolkodást megterhelő zavarok azonban engem — Önnel együtt — nem ingatnak meg abban a meggyőződésemben, hogy az akadémia és szellemi életünk megújulását nem néhány, munkásságát a korábban hivatalos ideológiával összhangban kifejtő kollektív leminősítésétől kell várunk. Éppen ellenkezőleg, tapasztalataim arra a belátásra juttatnak, hogy egész szellemi életünk — és nem csupán az utóbbi fél évszázad ideológiai agymosása következtében, hanem a kortárs művelt világ színvonalán állva is — mennyire védtelen a minket ért szellemi-kulturális romlással szemben, hogy gondolkodásunk manapság számon tartott alapjai mennyire viszonylagosak, kikezdehetőek és ingatagok. Nem egyéb

ideologikus okokból, nem is csupán érzelmi indítékok hatására, nem a külső eredmények átvételétől való idegenkedésből, hanem attól a meggyőződéstől hajtva hozom szóba a magyar szellemiséget, kultúrát, idézem meg az Ön megállapítása kapcsán Széchenyi alakját, hogy a Dzsugasvili névvel jelzett kulturális romlástól csak azok a szellemi alapok menthetnek meg, amelyeket az akadémia számára alapítójának neve jelent. Az egyértelmű választás elől — véleményem szerint — nincsen mód kitérni, Dzsugasvili árnyától csak akkor szabadulunk meg, ha valóban sikerül szándékunk szerint Széchenyit választanunk.

Bármennyire nyitott kérdés, hogyan lehet hagyományainkból kiindulva az európai kultúra egésze szempontjából jelentős megállapításokhoz jutnunk, a mai különleges helyzetben gyávaságnak és kisszerűségnek tűnik a feladat elhárítása, és merőben ideologikusnak egy ilyen vállalkozás ésszerűségének, sikere elvi lehetőségének tagadása. Ki elégedhet meg azzal, hogy a kor színvonalán állunk, ha problémáink a létező megoldások összességének alkalmazása után sem oldódnak meg? Miért nem akarjuk elhinni, hogy a gondolkodás előbbre vitelének szerepe is lehet a miénk? Mire jó a világ iránti érdeklődésünket az eredmények átvételére korlátoznunk, és tapasztalataink egyetemes jelentőségét kizárva, szellemi provinciaként viselkednünk, a megoldásokat tehetetlenül, a mai helyzetben értelmetlenül kizárólag máshonnan várnunk?

Nem azért fárasztom ezekkel a fejtegetésekkel, mintha képtelen módon azt várnám, hogy egy engem foglalkoztató kérdést Ön oldjon meg helyettem, mintha Önt akarnám felelőssé tenni nehézségeért. Gondolkodásunk mai rendszerének szemrehányást nem a feladat nehézsége és megoldatlansága, hanem a miatt a sajnálatos és különös körülmény miatt teszek, hogy a tudományérés, -értékelés, a tudományszervezés és -támogatás mai rendszere képtelen módon tiltja a kérdések kiemelését, kiélezését, eredeti megoldások keresését. Elgondolkodtató, hogy a tudomány éppen jelenbeli szellemi megpróbáltatásunk idején vonta kétségbe a komoly, személyes erőfeszítések lehetőségét és szükségességét. Tudjuk, vannak, akik ebben a szellemi kutyaszorítóban gyakorlatias rámenősséggel és ideologikus gyanakvással rossz szándékú összebeszélés közvetkezményét látják. Vannak, akik régi romantikus stílusban az ősi magyar átok korszerű megnyilvánulási formáját vélik benne fölfedezni. Szelleminek, a dolog természetéhez valóban illőnek azonban csak az az eljárás tekinthető, amely — a tudomány jelenlegi, szűkös és érvényességi körén túl torz eredményre vezető elveit elutasítva — a minket terhelő problémában értelmet keres, és új megoldások reményében kezelhetővé tételének módjait igyekszik megtalálni.

Nem olyan régen, alig húsz évvel ezelőtt az akadémia egyik tisztségviselője, Sőtér István emlékeztetett a magyar gondolkodásnak arra a sajátosságára, hogy legátfogóbb jelentőségű megoldásait a hazai földhöz, a magyar társadalomhoz és kultúrához való személyes kötődés jegyében alakította ki. Egyebek között Eötvös Lorándra, az egyik legszemélytelenebb, leginkább egyetemes jellegű tudomány, a fizika művelőjére utalt, aki apja hatására elállt ifjúkori tervétől, egy sarki expedíción való részvételtől, és végül is hazai megfigyelési anyagra támaszkodva szerkesztette meg a torziós ingát, vagyis úgy bocsátkozott bele "az egész föld, az általános természet törvényeinek kutatásába, hogy mint a korábbi évtizedek

honismereti természettudománya, megmaradt a haza földjének és természetének kutatásánál". (*A sas és a serleg*. Bp. 1975.)

Tudjuk, a magyar szellemi teljesítmény ilyen nyilvánvaló, ilyen közvetlen személyességének számtalan buktatója van. Arany János például *Kozmopolita költészet* című versében a köteles szerénység hangján ír róla, nem kíván a "nagyokkal" versenyre kelni, akik személyiségük és kultúrájuk hatóerejét felfokozva, az intellektus diadalmas gépezetére rászerezve érnek el sikereket, hódítanak. Maga Eötvös Loránd is személyesség és intellektus Európában általános egybeszereltségének hazai hiánya miatt érzi szükségét a szellemi színvonal tudatos, módszeres, — akár azt is mondhatnánk — művi úton való emelésének, az apjáról elnevezett Eötvös Kollégium megszervezésének. De természetesen sem Arany János, sem Eötvös Loránd nem kívánta a lehetőségek határán belül, gyakorlatiasan ellensúlyozandó "fogyatékoságunk" leküzdését, vagyis megváltoztathatatlan kulturális sajátosságaink feladását, szellemi öngyilkossággal fölerő hasonulásunkat a nálunk nagyobb hatásfokkal működő Európához.

Amikor ma az egész művelt világban azt tapasztaljuk, hogy az intellektus úgy elnyelte a magát könnyelműen rábízó szellemet, mint a sivatag homokja az éltető csapadékot, a ritka ajándékként aláhulló égi harmatot, fölmerül a kérdés, nem kellene-e eddigi szerénységünk és engedelmes alkalmazkodási készségünk erkölcsi fedezetére támaszkodva magunkról és Európáról, az európai szellemiséghez, tudományhoz való viszonyunkról mind a magunk, mind Európa érdekében másféleképp gondolkodnunk. Nem mintha az eltelt időszakban megváltoztunk vagy Európa megváltozott volna, a helyzet azonban kétségtelenül más. A jelenbeli szellemi hiányállapotban megmutatkozott, hogy az alkotó erőfeszítések lényegük szerint máshol is annyira személyesek, mint nálunk, hogy a kultúrában mindig a személy teremti a szellemet, csak máshol kevésbé tudnak erről, a szellem eredetének kérdését felszínesebben ftelik meg. Szellem és személyesség lényegi összetartozása, a szellem intellektuális fölszereltségének másodlagossága jelentheti azt a korszerű fölismerést, amelyben a magyar kultúra sajátos szemléletmódja egyetemes jelentőségűvé válhat. A szellem intellektuális fölszereléséről gyakran megfélekedző, többnyire annak személyes gyökereinél maradó kultúránkban indokoltnak látszik (talán történelmünkben először) saját problémáinkról mégis úgy gondolkodni, mint amelyek az európai kultúra egészét érintik. Nem azért, hogy nagyralátó vállalkozásunk közben a magunk bajáról megfélekedezzünk, hanem hogy gondjainkat valóban megoldhassuk. Míg korábban megnyilvánulásainknak az európai állapothoz való alkalmi és gyakorlatias hozzáigazítása tűnt helyénvalónak, most mintha arra lenne szükség, hogy elvi, szellemi szinten teremtsük meg szempontjaink közösségét, most az egyszer Európát igazítsuk magunkhoz.

Európa ma a szellemi tetszhalál állapotában van. A földrész harmonikusabban fejlődő, épebb öntudatú nyugati fele ezt világosan látja. A szellemi teljesítmények nyújtásának folyamata csak azért nem szakad meg, mert a tényleges állapottal öszintén és bátran szembenézve, időről időre itt-ott mégis sikerül a tetszhalál merev burkát áttörni, az eleven rétegek energiáit a túlélés érdekében alkalmatosan megcsapolni. Csak nálunk, Kelet-Európában számít még mindig tapintatlanságnak a tényleges helyzetre célozni, tilos didaktikai okokból a valós helyzetet

föltárni, nehogy meggondolatlan vállalkozásunk elvonja a figyelmet a történelmi lemaradásunk kiszabta feladat minél buzgóbb teljesítésétől. Dehát szabad-e az európaiság nevében ehhez az állapothoz igazodnunk? Mire jó továbbra is hinnünk a fejlődés múlt századi lineáris, racionális modelljében?

Ha Európa az önkényes és üres intellektuális konstrukciók elleni védekezéséppen a tudomány teljesítményeinek megítélését jelenleg — jobb híján — gyakorlatias mutatókra bízza, jól teszi, a mindennapi élet kérdéseiben kiválóan tájékozódó józan ész mégiscsak megbízhatóbb fórum, mint a szellemi aranyfedezetét elvesztő intellektus öncélú burjánzása. De mi okunk nekünk a hitelét vesztett agytorna mutatóványait utánoznunk, amikor — eleven és gyötrő problémáink tanúsítják — a szellem lángját nálunk tulajdonképpen nem fedi el az intellektus füstje, viszont az intellektuális mutatóványok, az ideologikus kényszerek mederben tartásához nélkülözhetetlen polgári józan észnek igencsak híján vagyunk? Esetünkben bűn a személyesen megragadott valóságos problémák közvetlen megvitatásáról és a szellemi teljesítmények személyes megítéléséről, azaz az európai gondolkodás több ezer éves — csupán századunkban felfüggesztett — hagyományáról pusztá divatból, merő gyámoltalanságból lemondanunk. Természetesen nem szabad a világot azzal untatnunk, hogy bajainkkal sírjuk tele a fülét. Ennek érdekében meg kell találnunk manapság egyedülállóan eleven problémáink kifejtésének, közérthetővé és közérdekűvé tételének módját, ki kell emelnünk őket elszigeteltségükből. Másképp: el kell fogadnunk az egyre nyilvánvalóbban ránk háruló feladatot, szerét kell ejtenünk annak, hogy az európai szellem, ontikus, kulturális gyökereire rátalálva, fölébredjen a tetszhalál nyugtalanító állapotából.

Képtelenség volna vállalkozásunk elismertetéséhez a hazai szellemi közeget kikapcsolva, közvetlenül a nemzetközi tudományosságtól kérni referenciákat. Próbálkozásaink és eredményeink komolyabb szemügyre vételét nevetséges ezektől a véleményektől tenni függővé, helyességük ismervét abban látni, hogy a polgári józan ész igazolja-e őket. Mire jó megmaradni azoknál a személytelen szempontoknál, amelyeket a szellem kihunyásának nyomasztó tudata alakított ki, s amelyek nyilvánvalóan akadályozzák életre keltését? És vajon mennyiben szolgálja az akadémia a magyar kultúra ügyét, ha ebben a helyzetben a kor színvonalán állást ultima rationak tekinti, ha hajthatatlanul, az értelmes megfontolástól tartózkodva, a személytelen tudománymérési eszközöket mindenek elé helyezi, ha módszeresen kitér a tulajdonképpeni szellemi, kulturális problémák megvitatásától? Az objektivitás és a személytelenség árnyékában, a személyes szellemi erőfeszítések elmaradása miatt élnek tovább a bukott ideológia sablonjai, beidegződései is. Nem tudatosan elrejtett szellemi csempészárúként, nem azért, mert bárki túlzottan ragaszkodna hozzájuk, hanem egyszerűen tehetetlenségből, a szellemi megújulás alkalmainak elmaradása, a valódi szellemi mozgás hiánya következtében. Az érvényét, politikai hatalmát vesztett ideológia elvetése után teljes értékű megoldáshoz akkor jutunk, ha biztos szellemi alapokat keresünk helyébe, ha Széchenyi akadémiját tesszük meg a magyar kultúra, a magyar szellemiség képviselőjévé.

Nem tehetünk úgy, mintha nem a földön, nem a jelenben élénk, nem tekinthetünk el egyik napról a másikra az általánosan elterjedt, az idegeinkbe és viszonyainkba beivódott szokásoktól. Értelmetlen és nevetséges volna azt várni,

hogy a magyar akadémia egy váratlan, indíték nélkülinek tűnő fordulattal megtagadja jelenbeli állapotát, és elszigetelje magát a világ tudományosságától. Komoly érv azonban nem szól az ellen, hogy akadémiaink a nyugtalanító jelenségekre érzékenyen, szellemi-kulturális önállóságát kinyilvánítva és jövőendő fölemelkedésének zálogaként a világban egyedülállóan, de talán mások számára is figyelemre méltóan megvitassa: az érvényes alapelvek közül mit, miért, milyen mértékben alkalmaz. Vajon nem volna ésszerű, hogy a hazai szellemi élet a nálunk hiányzó szolid pragmatikus ellenőrzést a kérdések szellemi-kulturális számbavételének egyetemesebb, hosszabb távon termékenyebb szempontjával helyettesítse?

Ideologikus görcsökön és a szokatlanság előidézte szorongáson túl mi akadály lehet annak, hogy tudományos életünk a közgondolkodás számára is jól követhető személyes, szellemi közegbe kerüljön? Kinek érdeke, hogy nálunk a hagyományokhoz kötődés az idők végezetéig érzelmi alapon, intellektuálisan ellenőrizhetetlen formában maradjon, hogy társadalmunk továbbra is a szellemi tudathasadás állapotában éljen, és a hagyomány megtermékenyítő hatását ezután is csak esetlegesen fejthesse ki? Vagy kinek érdeke, hogy a tagolatlan érzelmi reakciók által kiváltott ideologikus félelmek torz utópikus várakozásokat gerjessenek, hogy a szellemi feladat elől kitérők ezen érzelmek lassú kihunyására spekuláljanak, hogy Európa szellemi tetszhalálát utánozva (de jó tanítvány módjára a mestert is túlszárnyalva) a tényleges szellemi halál állapotába merevedjünk? Tudomásom szerint a rendszerváltozás körüli években Önnek voltak elképzelései a túlcentralizált, a túlbürokratizált, a társadalom egészének szellemi életétől túlságosan elzárt akadémiai intézményrendszer oldására. Az elképzelések megvalósulásának elmaradását a magam részéről nagyon sajnálom. Dehát nem ez az egyetlen dolog, ami az utóbbi időben várakozásainktól elmaradt, és lehetséges, hogy az időleges halasztás a feladat alaposabb átgondolását szolgálja.

Elismerem, szokatlan egy tudományos intézmény vezetőjét a hivatali formák vagy az intézmény által kínált szakmai megnyilatkozások megkerülésével közvetlenül megszólítani. A személyességet, az igazságot gondolkodásunk és magatartásunk végső mércéjének tekintve azonban, úgy gondolom, helyénvaló a személyes megszólítás szükségességének tudatát szakadatlanul fenntartanunk a gépiessé válni hajlamos hivatalok és a szenvtelen értekező hangot legfőbb érdemüknek, az emberi megnyilatkozás tulajdonképpeni formájának feltüntető szaktudományok ellenében. Hogy mondanivalómról indokolja-e a különleges formát, nem élek-e jogtalanul vele, azt a levelemben elmondottaknak kell igazolniuk. Vállalkozásomban bátorított a tudat, hogy annak idején akadémiaink egy merőben személyes gesztus eredményeként született. Alapítóját semmiféle hivatal nem tette az általa vált ügyben illetékessé, sőt a szó megszokott értelmében nem volt tudós sem, aki hivatása következtében az ügyben érintettnek érezhette volna magát. Szándékát csupán mélyen átélt felelősségtudata indokolta és igazolta. Nem hiszem, hogy Széchenyi föllépésében a romantikus divat mulandó megnyilvánulását kellene látnunk. A magyar kultúra változatlan sajátosságát vélem tetteben fölfeledezni, és példáját minden gondolkodó, korunk nagy kérdéseivel gyakran reményét veszítve viaskodó kortársam figyelmébe ajánlom.

A KIVÁLASZTOTTSÁGRÓL ÉS AZ ORSZÁG ELJÖVETELÉRŐL

Levél Gyulay Endre Szeged-csanádi megyéspüspöknek

Mély tisztelettel és őszinte bizalommal fordulok Önhöz, készséges és legteljesebb elismerésével annak a tekintélynek, amely az evangéliumi tanítás, a kultúránkat megalapozó és társadalmunkat fenntartó bibliai hagyomány kétezere éves képviselőjéből fakad, s amelynek az egyházmegyében, a minket közvetlenül körülvevő környezetben Ön az első számú letéteményese. Ezt abban a polgári társadalomban teszem, amely sajnálatos módon nem tudja egymástól megkülönböztetni a szellemi tekintélyek személyes elfogadását és a társadalom ügyeinek tekintélyelvű kezelését, vagyis a tekintélyt és az erőszakot, s amely a tekintélyek személytelen uralma ellen fellázadva, önpusztító módon, értelmetlenül a szellemi tekintélyeket is elvetette. Így állt elő az a képtelen helyzet, hogy világunkban az egyházon kívül nemigen található olyan intézmény, amely (illetve személy, aki) a hagyomány képviselőjéhez szükséges autonómiával rendelkezne. A szellemi tekintélyek elutasítása a várokozásokkal ellentétben ugyanis nem vezetett, nem vezethetett a szellemi szabadság biztosításához. A maga — egyáltalán nem szellemi — szabadságának fantomját kergető polgári világ a divat, a pénz és az ideológiák diktálta stratégiák és taktikák igája alatt nyög, a valódi tekintélyek kiszorulásának mértékében sokkal inkább, mint bármikor eddig.

Szeretném elmondani, hogy a közfelfogással ellentétben hiszek a szellemi szabadság elérhetőségében, az igazság személyes képviselőjének és életbeli érvényesítésének lehetőségében. Meggyőződésem, hogy tőle való megfosztottságunk a mi hibánk, és nincs okunk azt gondolni, hogy ne volna helyrehozható. Elérését azonban nem a tekintélyek ellenében, hanem általuk, a hagyománynak a gondolkodásba való módszeres bevonása, a benne játszott szerepének világos számbavétele révén keresem. Ez ugyanis egyelőre nem történt meg. Kultúránk határozott sugallata ellenére nem tettük meg a hagyományt gondolkodásunk alapjává, mert nem bízunk eléggé a sugallatban, vagy nem éreztük magunkat képesnek megfogadására. Késlekedésünket, bizonytalanságunkat az magyarázza, hogy míg a gondolkodás a világ minden problémájával birkózni kényszerül, a hitet, a meggyőződést hajlamosak vagyunk tévesen elszigetelt személyiségünkbe zártnak, mérőben alanyi tényezőnek tekinteni. Emiatt nem látjuk személyiségünket, gondolkodásunkat a kultúrhagyomány szerves részének, nem találjuk módját, hogy a szellemi tekintélyeket, a világunkat megalapozó igazság energiáit mozgósítsuk.

A tanácstalan halogatás, az érthetetlen és káros tétovázás mögött véleményem szerint nem pusztán tudományos vagy kultúrtörténeti dilemma, hanem valódi vallási kérdés is húzódik meg. Vajon az Isten országán munkálkodó egyház tagjainak Krisztust csupán mint az anyag, a civilizáció rabságában szenvedő polgárok megváltása érdekében emberi testbe öltöző és magát önkéntesen megalázó Istenfiát van módjuk követni, ahogy egyebek között a szentek teszik, s ahogy a keresztény alázatosság, a lelki szegénység boldogsága, az Istenről megfélemező

ember gőgje elleni köteles küzdelem megkívánja? Vagy a hívő kereszténynek az is lehet a dolga, hogy Krisztusban a prófétát, a Messiást, a királyt, az igaz embert kövesse, aki a nem e világból való ország e világi eljövetelén munkálkodik? Lehet-e a kortárs európai kultúra művelője az ószövetségi prófétákhoz és igaz emberekhez hasonlóan a hagyomány teljes értékű képviselője? Vagy ha ezzel kísérletezik, kikerülhetetlenül a titanizmus hibájába esik, az elvilágiasodás részesévé válik, mert az igazság letéteményesének az új szövetség korában egyetlen személy sosem, hanem csak a hívők hiteles közössége tekinthető, mert a prófétai hivatás, a ország eljövetelének távlata szükségszerűen elmosódik a krisztusi megváltás misztériumában, s ily módon rejtve marad a személyes mérlegelés előtt? Ha a dilemma első fele mellett döntünk, a szekularizáció nemkívánatos állapotát hitünk elégtelensége miatt főnntartjuk, és hívő vagy nem hívő voltunktól függetlenül szellemi szabadságunkról lemondunk. Ha viszont a második lehetőséget választjuk, megnyílik az út az előtt, hogy kultúránk sugallatait beteljesítve, a szellemi tekintélyt, a hagyományt tegyük meg gondolkodásunk alapjává.

A ma időszerűvé váló dilemma Krisztus személyében is jelen van. Benne ugyan tökéletesen kegyensúlyozódott a megváltói és a messiási szerep, bár az anyag börtönébe zárt pogányoknak vigasztalást hozó üdvöztető az isteni igazságot teljes értékűen képviselte, világbeli érvényesítésének ideje az ő földi életében nem jött el. A civilizáció polgárainak megtérése közvetlenül nem jelenthette magának a civilizációnak a megszentelését, a megváltás nem vonta maga után minden további nélkül az Ország eljövetelét. Mivel Krisztus látta az életében nem teljesülő ígéret mibenlétét és üdvőtörténeti értékét, mivel teljesítésének feltételei személyében tökéletesen adva voltak, az ő második, dicsőséges eljöveteleként várjuk még ma is kultúrtörténeti igényeink teljesülését.

Az egyházat kezdettől fogva áthatotta az Isten országán munkálkodás prófétikus, kultúrtörténeti távlatok felé forduló szellemisége, Krisztus messiási szerepének hite. Ez a szellemiség azonban szuverén, személyes megnyilatkozások formájában nem mutatkozott meg. A keresztény társadalom, az egyház tagjai kielégítőnek találták személyes hitük ébrentartását, elfogadták a kultúrtörténeti folyamatok és az eszkatologikus várakozások körének egybemosódását, mert sem a képviselendő igazság mibenlétét megvilágítani, sem érvényesítésének feladatát határozottan körvonalazni egyelőre nem sikerült. Az újkori humanizmus vetette föl a kultúra, a civilizáció sorsáért való személyes felelősségvállalás kérdését annak a nyugtalanító jelenségnek a hatása alatt, hogy a civilizáció, a világ, az élet az idő teltével egyre inkább kivonta magát az egyháznak, a hívő polgárok közösségének szellemi befolyása alól. Az újkori szellemi élet kiválóságai azonban a vallás, a kultúra problémái iránti nyitottságuk, hitük őszintesége ellenére, sőt tulajdonképpen azért, mert túlságosan "hiszékenyek" voltak, mert egyelőre nem látták át teljes mértékben az ész nyújtotta tudás és a hagyomány közötti távolságot, nem ismerték föl a bibliai kiválasztottságesszme jelentőségét, nem vették észre, hogy az ő szellemi erőfeszítéseiket is ez az eszme mozgatja. És mivel nem kísérleteztek az igaz ember szerepének betöltésével, illúzióik foglyaivá válva szellemi teljesítményük nemkívánatos melléktermékeként létrehozták a szekularizáció szellemtelen, az ő törekvéseiket is megtagadó jelenségét.

Goethe kezdeményezte *Faust*jában Jóbra, az igaz emberre utalva a bibliai kiválasztottságesszme megújítását azon a kultúrtörténeti fordulón, amelynek következményeként — az arisztokratikus intézmények felszámolása miatt — a kiválasztottságesszme képviselőjétől addig tartózkodó, érvényesítését eszkatologikus távlatokba kitoló keresztény kultúra léte kérdésessé vált. De a kiválasztottságesszme érvényesítését egyelőre Goethének és szellemi örököseinek sem sikerült vállalniuk. A nyugati civilizációban (mint Faust alakja mutatja) az igazság érvényesítéséért folyó küzdelemben az igazság képe elhomályosul, és az élet, a gondolkodás és a magatartás belesüllyed a gyakorlatiasság mindent viszonylagossá tevő ingoványába. A keleti kereszténység örököseinek tekintett orosz kultúrában pedig a személyesen képviselt igazság tisztaságának védelme érdekében világbeli érvényesítése, a civilizáció arcán a szellem és a lélek jegyeinek kirajzolódása elmarad.

Századunkban a polgári kultúratisztelt kimerítette lehetőségeit, és a világ képtelen módon a kultúrát nem tisztelő polgár szemléletmódját mutatja érvényesnek. Ebben a helyzetben hitünk azt sugallja, hogy a korábbiakkal ellentétben egészen kézzelfoghatóan értsük a kereszténységben kapott ígéretet, amelynek értelmében üdvözlőnk, Jézus Krisztus mint az Isten országát elhozó Messiás megszenteli világunkat, azaz elhárítja az igazság képviselőjének és érvényesítésének akadályait. Jelenbeli megpróbáltatásainkban az idők jelét kell látnunk, azt az örömhírt olvashatjuk ki belőle, hogy többé nem szükséges lelkünk üdvösségét kockáztatva, véges lehetőségeinkre hagyatkozva kísérleteznünk szellemi feladatok ellátásával. A jövőben már a titanizmus kísértésének földidézése nélkül, közvetlenül a civilizáció megszentelhetőségébe vetett hitünk erejére támaszkodva lehetünk kultúratisztelő polgárok vagy az igazság érvényesítésére vállalkozó igaz emberek. E belátás hatására oldódik az a végzetes életérzés, amelyről a szerepének teljes értékű betöltésére képtelen szellemi ember sorsát ábrázolva drámai költeményében Goethe ír: "Mégis önként s tarthatatlan/ Vak hálóba vitt heved,/ Ostromoltál lankadatlan/ Vén szokást, törvényeket./ Végül aztán tiszta lángod/ Égi eszméért lobog,/ Nagyszerű, szép cél az álmod,/ Ám elérni nem tudod./ S ó, ki tudja? Csalta kérdés!/ Elfödi a sors magát,/ Míg a nép gyásztól nehéz és/ Fojtja vérző némaság."

E hitünktől vezetetten a személyességet nem csupán magán jellegű érzelmi viszonyulásnak, morális-lelkiismereti parancsnak tartjuk, hanem a bibliai hagyomány értelmében olyan szellemi tényezőnek, amely a gondolkodást kultúrtörténeti-üdvörtörténeti vonatkozásban szabályozza, és amely a személyt a kultúrtörténeti folyamat részének mutatja, amint azt mindenekelőtt Jézus személye példázza. A gondolkodás személyességének és a személy kultúrtörténeti beágyazottságának tapasztalatától áthatott szemlélet számára világunk értelmüket vesztett ellentétei feloldhatók, és meggyőzőnek bizonyul az a megállapítás, hogy a vallással egyenrangúvá váló, mai redukcionista, szubjektivistá álláspontjáról elmozduló tudomány, korábbi húzódozásával felhagyva, és eddig hiányzó képességét kialakítva, önként fogadhatja el azt, amit régebben a teológia írt neki elő.

A gondolkodás személyessége a bibliai hagyomány lényegi eleme, és a jelyében szerveződött európai kultúra meghatározó élménye. De éppen azért, mert szemléletmódunk legalapvetőbb sajátosságáról van szó, eddig nem került az elem-

ző vizsgálódás látókörébe. A keresztény-zsidó hagyomány azon népek között alakult ki, illetve azon népek fogadták be, amelyek a gondolkodás személyességét magától értetődőnek tekintették. Amely népek számára viszont tapasztalata kétségessé vált, azok eddig mindig elvesztek e hagyomány számára. A gondolkodás személyességének igazolására kétkedően kézzelfogható bizonyítékot kereső és nem találó, de kulturálisan az általa egyébként megtagadott bibliai hagyományon nyugvó világi gondolkodás teremtette meg első ízben annak lehetőségét, hogy a személyesség problémává, megvilágításának feladata pedig időszerűvé váljon.

A személyesség átfogó, szellemi-kulturális felfogásának kidolgozása és alkalmazása azt jelenti, hogy a magát személytelen szerkezetek, intellektuális kényszerek eszközének tekintő és bármiféle személyes felelősségtől, közéleti-kulturális elvárástól függetlenítő elvilágiasodott ember ráébred az általa gondosan számon tartott és elviselt, de számára érthetetlen és elfogadhatatlan szerkezetek, kényszerek személyes kulcsban értelmezhetőségére. Egyszerre beláthatóvá válik számára, hogy a világkép elszemélytelenedését nem egy gyermeketegen moralizáló, kibogozhatatlan lelkiismereti problémákban elmerülő szemléletmódnak a kérlelhetetlen valósággal történt szembesülése okozta. A személyesség átfogó, szellemi-kulturális koncepciója híján kellett mindazt, ami túl van az személyes viszonyokon, személytelennek, értelmetlennek gondolni. Egyházi viszonylatban pedig e felfogás révén az erkölcsi előírásokhoz igazodó, de világi érvényüket sajnálatos módon nem értő ember módot kap létalapozó szerepük megélésére, az emberiség egészével való transzcendentális szellemi közösségének személyes belátására.

A személyesség ontikus, szellemi-kulturális koncepciója az alábbi négy elv belátását teszi szükségessé.

Először: személyes teljesítményről, a személyesség megnyilvánulásáról van szó minden esetben, ha szellemi eredményt nyugtázunk. Még akkor is, ha az adott eredményhez a személy és a kultúrtörténeti folyamatok konfliktusából adódó személytelen világkép tartozik, ha teljesítőképessége érdekében az alkotó a közvetlen személyes megnyilatkozástól kénytelen tartózkodni. A kultúrtörténet, az üdvtörténet távlatait szem elől téveszti az a magatartás, amely — a szellemi teljesítmény iránt érzéketlenül — minden esetben elvárja a személyesség közvetlen megnyilatkozását. Az ilyen gondolkodás a formális előírásokhoz ragaszkodása miatt képtelen méltányolni, hogy a gondolkodó az igazság érdekében minden tőle telhetőt megtett. A szellemi eredmény elérésének egyetlen föltétele, hogy a személyesség közvetlen kinyilvánításának esetleges kultúrtörténeti lehetetlenségéért az ember a felelősséget magára vegye, vagyis személyes fogyatékoságának tekintse a világkép és a kifejezés személytelenségének azt az állapotát, amelyről egyébként ténszerűen nem tehet. Ennek megfelelően a személyességet látványosan elutasító világban felelősnek kell éreznünk magunkat azért, hogy létalapozó szerepében, a gondolkodást ösztönző hatásában nem hiszünk, mert ezáltal szellemi energiához jutunk. Sőt bízhatunk abban, hogy hitünk erejével e létalapozó szerepet sikerül beláttatni, és világunkban maradéktalanul érvényesíteni.

Másodszor: a gondolkodás személyben fogantsága miatt nem lehet szellemi eredményről beszélni ott, ahol a felelősséget a személytelen világképre hárítják át, ahol a személyes erőfeszítést feladják. Megengedhetetlen, hogy a személyte-

len észérv váljék a magatartás mércéjévé, és a gondolkodó — a saját személye meg a világ személytelensége közötti feszültséget nem vállalva — a kultúrtörténet paradox mozgásai következtében előálló személytelen világképhez kényelmesen hozzáigazodjék. Képtelen az a helyzet, amelyben az ember gondolkodását felfüggesztve, az igazságról lemondva a személytelen szerkezetekkel és az intellektuális kényszerekkel kizárólag mint belátása alkalmazásának gyakorlati eszközeivel foglalkozik. Míg a személyesség formális előírásához ragaszkodó embert az a veszély fenyegeti, hogy közvetett megnyilvánulását értékelni nem tudván, a szellemi teljesítményt szem elől téveszti, a személytelenségbe belenyugvás esetén attól kell tartanunk, hogy szellemi teljesítményt látunk bele az intellektuális hatalomgyakorlás szellemtelen műveletébe.

Harmadszor: a személyesség ontikus, szellemi-kulturális fölfogása azt igényli, hogy a személyes gondolkodás és magatartás ellentétének ne a személytelenséget megszenvedő gondolkodást és magatartást tartsuk, hanem az önkéntes feladása, a hiányáért való felelősség nem vállalása miatti kulturális rossz lelkiismeretet. Továbbá a személyesség követelményének megsértését abban a bomlasztó hatású cinkosságban kell látnunk, amelyet a szellemi-kulturális okból rossz lelkiismeretű emberek, kultúrát nem tisztelő polgárok közösségélménye jelent, amelyre Kelet-Európában a kommunista, a radikális polgári beállítottság rájátszik, és politikai hatalmát alapozza. Ez a szemlélet az emberi létezést a transzcendentális távlatokkal nem rendelkező "állati lélekre" alapozza, és torz módon bármely személyes teljesítményben, szellemi eredményben metafizikai gyökerűnek tűnő sértést lát. A személyesség ontikus felfogásának fényében belátható, hogy ez az állapot sem politikai-közéleti alapon, sem szellemi távlatokat nélkülöző lelkiismereti ráhatásokkal nem oldható. Csak a kultúrközösségnek a elvilágiasodás megszűnését föltételező szellemi megújulása, a kiválasztottságesszme érvényének vallási elismerése, illetve a vallási élmény szellemi-kulturális természetének következetes érvényesítése változtathat a kilátástalannak tűnő állapotot.

Negyedszer: a személyesség nem lehet teljes értékű, az embert a civilizáció elidegenítő hatalmából kivonni képes, a lét igazságára mutató erő, ha nem igényli a szellemet, ha nem érti a hozzá fűződő lényegi kapcsolatát, ha a személyességet erkölcsi szabályok betartásán fáradozó és problémátlanul elfogadó emberek maguk között, a világtól elhatárolódva, de közvetve annak szellemi foglyai-ként gyakorolják. A személyesség ilyen, nem teljes értékű képviselője bármennyire jóhiszemű, szándékai szerint bármennyire kifogástalan, nem alkalmas az elvilágiasodás folyamatának megállítására, beleilleszkedik rendszerébe, és nem képes megakadályozni a hit gyakorlásának, megvallásának méltatlan visszaszorulását.

Nem kétséges, hogy az igazságot fáradhatatlanul szorgalmazó, keresése közben magát az Istent is kérdőre vonó és érte Jóbként minden megpróbáltatást elviselő ember fáradozásainak jutalmaképpen üdvözülni, ahogyan korunk hajnalán drámai költeményének lezárásaképpen Faust misztikus üdvözlését ábrázolva Goethe megírta. De a kultúrtörténet, az üdvörténet távlatai továbbra is homályba burkolóznak, előlünk is "elfödi a sors magát", egyelőre mi sem számolhatunk be az igaz ember ügyének diadaláról. Mit jelent a kultúránk sugallta ígéret késlekedése, kérdezzük Istent és magunkat? Miképpen találhatjuk meg a módját, hogy a

szellemi teljesítmények életünket alakító erővé váljanak? Ez akkor következhet be, ha többé nem pompás színi előadás mutatóványaiként szemléljük a kiválasztottak erőfeszítéseit, ha bennük nem csupán antik héroszokat látunk, de az üdvtörténet részeseit is, s ha személyiségünket nem szakítjuk el értelmetlenül a szellemnek a létből táplálkozó kultúrtörténeti mozgásaitól. Magunk zárjuk le a kultúrtörténet távlatait, ha a szellem embereit bohém művészekké, külön filozófusokká stilizáljuk, ha képtelenek vagyunk az igazság útjait kutató kiválasztottakat a keresztény kultúra részeseinek, az egyház tagjainak tekinteni, ha a magát artisztikusan antiknak, pogánynak mutató kiválasztottságésként nem sikerül a kereszténységen belül elismertetnünk. A jövőben nem kielégítő az egyházat a szentek és a túlvilági üdvözülésükben hívő polgárok közösségének felfognunk, és az igaz embert, a prófétát, a szellem emberét belőle kihagynunk, az ország eljövételén munkálkodás feladatának személyes képviselőtől megfélekednünk. Amíg a vallás a civilizáció megszentelődésének késlekedése miatt a világot siralomvölgynek mondta, addig az Ország eljövételét lehetséges volt az eszkatologikus várakozások végtelenjébe kitolni, hiszen a siralomvölgy-képzet a hitet ébren tartotta. Amióta viszont az elvilágiasodott gondolkodás a világ szellemtelenségének tudomásulvételét sugallja, hitünk megőrzésének és megvallásának egyetlen módja, hogy a civilizáció megszenteltségét követelményként kezeljük, és tiszteletét következetesen számon kérjük. Ahogyan az egyház magát Krisztus misztikus testének mondja, a civilizációt — az igazságot megtapasztaltató — kultúránk tényleges testének kell tekintenünk, amelyen a szellem és a lélek jegyeinek meg kell mutatkoznuk.

Nem vitás, hogy lényegesen nagyobb hatósugarú feladat a kultúrtörténet távlatában tájékozódást egyetemes érvennyel, a világcivilizáció körülményei között megoldani, mint annak idején a civilizáció világától magát elkülönítő kiválasztott nép, a bibliai zsidóság körében. El kell ismernünk azonban, hogy ma nagyobb a rendelkezésre álló szellemi tapasztalat is. Különböző is elképzelhetetlen, hogy többé ne legyen lehetséges, ami egyszer az volt, holott nekünk erre ígéretünk van. És kultúránk két évszázaddal ezelőtti felfüggesztődése és nyomában az igaz emberség igényének kinyilvánítása nem azt jelenti, hogy az ígéret teljesülése időszerré vált? Vagy talán bele szabad nyugodni kultúránk érvényének kérdésessé tételébe, a civilizáció elidegenedett struktúráként működésébe? És vajon nem a kultúra kérdéseinek személyes képviselője az elidegenedett állapot felszámolásának egyedüli útja?

A korábbi helyzet ellenhatásaként, amelyben a gondolkodás hagyományhűségét a társadalom intézményesen is biztosította, olyan felfogás hódít, hogy a lelkiismereti és a gondolkodási szabadság következményeként a társadalom egyik, nagyobbik fele mára pogánnyá vált, és az egyháznak ebbe a helyzetbe bele kell nyugodnia. Mai elvilágiasodott, a hagyományokról megfélekedő, a vallást nem gyakorló, az egyházhoz intézményesen nem kötődő társadalmunkat azonban pogánynak nevezni — azt föltételezni, hogy a bibliai tanítással való megismerkedése előtti állapotba került —, kultúrtörténeti képtelenség, és nem felel meg a tényeknek. Az elvilágiasodott társadalom újraevangelizálását vállalók előtt álló feladat tehát nem csak az, hogy a keresztény hittől eltávolodott, tőle elzárkózó embereket a tanítással újból megismertessék, és lelkiileg, intézményesen is az egyház-

hoz kössék. Mindenekelőtt azt szükséges elérni, hogy az elidegenedett szerkezetként működő, az embereket szellemi fogságban tartó civilizáció szellemi-kulturális alapjait megtaláljuk. Ettől remélhetjük a szellemi igény feltámadását, és azt, hogy társadalmunk tagjai a szellemi hatások befogadására, ilyen teljesítmények nyújtására ismételten, most már közvetlenül a létre mint egyedül megbízható alapra támaszkodva képessé váljanak.

E feladat más jellegű, mint a természeti népek megtérítése, mint a népvándorlás és az antik civilizáció népeinek megkeresztelése volt. Inkább hasonlít ahhoz a feladathoz, amelyet az ősi közel-keleti és ázsiai civilizációknak a bibliai hagyománnyal, a keresztény kultúra értékeivel való megismertetése jelent, s amelynek megoldása máig várat magára. Az esetek döntő többségében ugyanis nem pogányok megtérítéséről, azaz lelki igények magasabb szintű kielégítéséről van szó, hanem a szellemi fogadókészség olyan kulturális gyökerű, a személyes kezdeményezőképeséget meghaladó elapadásáról, amelynek megváltozása csak a civilizációs útvesztőben való szellemi tájékozódásunk eredményeképpen, a kulturális problémák megvilágítása esetén várható. A felebaráti szeretet gyakorlásáról csak akkor lehet beszélni, ha a meddőnek bizonyuló lelki technikák alkalmazása helyett sikerül az elvilágiasodás szellemi fogságában sínylődő embereket megérteni, ezáltal őket is helyzetük megértéséhez segíteni. Azt kell elérnünk, hogy a jövőben ne csupán emberi összetartozásunk élményét legyünk képesek mozgósítani, hanem tényleges kulturális egymásrautaltságunkat is megtanuljuk érvényesíteni.

Püspök Úr! Napjainkban, amikor a világ egyre nyilvánvalóbban elfelejti egykori hőseit, az idők szavának tűnik, hogy a szentség eszményét követő hívei mellett az egyház tartsa számon azokat a tagjait, akik a szellemi kiválasztottság feladatával birkózva, Jób megpróbáltatásait vállalva közvetítették a világnak az igazságot, kutatták — lehetőségeik korlátozottságának tudatában is — a kultúrtörténet, az üdvtörténet távlatait. Vajon nem a hit megvallói azok a humanisták, akik az Isten országán munkálkodó egyházból táplálkozó hitet személyes világi megnyilatkozásaik vezérelvévé kísérelték tenni, vagy a legújabb kor azon szellemi kiválóságai, akik a világhoz való viszonyuk ellentmondásaiban maguk is érzékelték voltak kénytelenek indíttatásaik nem e világi voltát. Az egyház, amely a középkorban közvetlen formában volt a szellemi élet első számú ösztönzője, önmagához, hagyományaihoz híven jár el, ha a kultúra érvényének kérdésessé válását követően a szellem kiválóságait saját küldetése részeseinek tartja. Miért is ne lehetnének azok, "akiknek gondolataival élünk, kiknek neve számunkra tette hívás", amint a huszadik századi költő, Nyikolaj Gumiljov mondja. Goethe, Byron, Tolsztoj, Dosztojevszkij, Kafka, Wittgenstein vagy Ady, Németh László és sokan mások ugyan nem mind voltak kegyes életű emberek, és pályájuk során nem elsősorban a rájuk mért szenvedések alázatos elfogadására törekedtek, mégis teljesítményük nem kisebb tiszteletet érdemel, mint az életszentség ideálját követő embereké.

Minden jel arra mutat, hogy korunk emberét feleslegesen mondjuk pogánynak, elhamarkodottan mentjük föl az igazság elutasításának felelősége alól. Hiszen nagyon is tetszeleg pogányságában, viselkedésével elárulva, mennyire tudatában van annak, mi között választ, mi az a szentség, amit elutasít. Neki első-

sorban arra van szüksége, hogy tisztelje az igaz embereket, elismerje szellemi teljesítményüket, és ezáltal belássa azt a felelősséget, amely jelen állapotában terheli, amelynek el nem ismerése torzulásainak tulajdonképpeni okozója. A személyes felelősség elől menekülő világunk ugyanis démonikus megszállottsággal üldözi az igazság képviselőit és érvényesítésén fáradozó szellemet, semmilyen kiválóságot nem ismer el. A mai, elsősorban kulturálisan rossz lelkiismeretű ember a szellemi felelősség elől futva, magát erkölcsileg rágalmazza, és eljárását cinikusan a keresztényi alázat megnyilvánulásának tünteti fel. Olyan világban élünk, amelyben az erkölcsi vakságukkal, nyomorékságukkal kérkedők között az válik kérdésessé, hogy a kiválasztottak — mint az előbb idézett Gumiljov mondja — "nagyságukat mivel válthatják meg", amelyben a többiekhez való köteles igazodás jegyében "Beatrice prostituált lesz, süketnémává a nagy Wolfgang Goethe, és Byron utcai bohóccá". Aligha lehet kétséges, hogy mind a világnak, mind a benne bujdokló szellemnek arra van szüksége, hogy az egyház, a kor követelményeihez igazodva, hagyományos szellemi-kulturális szerepét a jövőben módszeresen számba vegye, hogy a kiválasztottság eszméjének vállalása által kultúránkat megújítsa.

MEDDIG MARAD A KULTÚRÁT NEM TISZTELŐ POLGÁRÉ A SZÓ?

Napjainkban egy kétezer éve folyó, de eddig be nem látott kultúrtörténeti dráma körvonalai rajzolódnak ki. Szereplői: a kereszténység és a zsidóság, az egyház és a zsinagóga, amelyek a világ és az igazság, a civilizáció és a kultúra viszonyát ellentétes nézőpontból, de egyenlő drámai érvennyel fogják fel. Az egyházat az a hit hatja át, hogy a civilizációt alkotó polgárok világa a keresztség által Isten országává tehető, benne az igazság, a kultúra szempontja tökéletesen érvényesülhet, s hogy ezen az úton a bibliai hagyomány az egész embereiség kincsévé válhat. A zsinagóga viszont nem lát lehetőséget arra, hogy a civilizációval közösséget vállaló ember az igazság hiteles képviselője lehessen úgy, ahogy igaz emberek voltak a bibliai zsidóság kiválóságai a kultúra felfüggesztődése, a szétszórás előtti korban.

A zsinagóga és az egyház nézőpontja a hagyomány azonossága ellenére nem összeegyeztethető. Egyrészt azért, mert a civilizációt elutasító egykori zsidó kultúra felfüggesztődése, másrészt a keresztény társadalom civilizációs megalapozása: a szellemi-kulturális szempontnak az elmúlt kétezer évet itt is, ott is jellemző gátoltsága miatt a Biblia problémái kívül kerültek a személyes belátás körén, és szinte kizárólag eszkatologikus várakozás formájában mutatkoztak. Ez az állapot késleltette annak a kultúrtörténeti fölismerésnek a kimondását, hogy az emberi létezés mindig civilizáció és kultúra, polgár és kiválasztott, világ és igazság kettségében áll. Az Ország eljövetele sem annak megszűnését, hanem a nem e világi igazság szellemi erejével való egybehangolásukat kell hogy jelentse. Az egyház arra mutat hajlandóságot, hogy az Isten képére teremtettség mozzanatát elhomályosítva, ne buzdítson Krisztus messiási, prófétai szerepének személyes képviselésére, és az Isten országának eljövetelét misztériumnak tekintve, az érte való munkálkodást a keresztény társadalom személyes szellemi kezdeményezéseket nem vállaló polgáraitra hagyja. A zsinagóga pedig arra vár, hogy a zsidó kultúra mintáját követve a Messiás eljövetelkor mindenki kiválasztottá váljék, hogy a civilizáció, a polgári létezés teljes mértékben felszívódjék az arisztokratikus beállítottságot igénylő kultúrában.

A kultúrát nem tisztelő beállítottság mai érvényének — a zsinagóga szempontját igazoló — tapasztalata juttatja a keresztény hagyomány alapján álló szemléletet kultúra és civilizáció, arisztokratikus és polgári létezés létben gyökerezettségének fölismerésére. Beláttatja, hogy a polgár kultúratisztelete kereszténysége ellenére sem elegendő az igazság érvényesítéséhez, hogy Krisztus messiási, prófétai szerepe csak úgy tölthető be, ha követői, a keresztény kultúra művelői közül egyesek a polgári állapotból kilépve ezt a szerepét is magukra vállalják. A kultúrát nem tisztelő beállítottság érvényét, a hazugság jelenbeli világrendjét a keresztény kultúrán belül eddig szóhoz nem jutó kiválasztottságesszme képviselője törli meg. Általa válik következetesen érvényesíthetővé a civilizáció eddig többé-kevésbé

mindig elidegenedett rendjében az igazság kulturális tapasztalata, kap lehetőséget a kultúra képviselője, hogy igaz emberként a lét igazságát hitelesen közvetítse. A zsinagógának, amely a világot nem akarja látni, mert az igazság érvényesítéséről lemondott, e kezdeményezésről nincs mit mondania. De minden bizonnyal szívesen fogadja, ha számára váratlanul, mégis várakozásainak megfelelően az igaz emberség bibliai szerepe megújítódik, és általa az igazság — mint egykor a bibliai zsidóság körében — az egész civilizált világban érvényesíthetővé válik.

Kultúránk teste, a civilizáció, mint az emberi test, szent. Mint az emberi testet, a civilizációt sem szabad meggyaláznunk. A civilizáció meggyalázását kell ugyanis abban látni, ha lemondunk az igazság életbeli érvényesítéséről. Az értékeket ésszerűnek tűnő számítások nevében félretoló gyakorlatias beállítottságot megoldásnak látni, valahova vezető útnak tekinteni bűn, amely ellen kötelességünk tiltakozni. Embertelen az a kultúrát nem tisztelő beállítottság, amelyet a gyakorlati kényszerek mérlegelése közben nem hat át a tényleges megoldás, a gyakorlatiasság züllesztő állapotából kivezető út keresésének szakadatlan és ölthatatlan vágya. Miközben a polgár igyekszik az élet által kínált helyzetekben tisztességesen dönteni, kultúratiszteletének mértékében tudnia kell, hogy a mai helyzetben, amelyben a kultúrát nem tisztelő polgár a szó, és a civilizációnak, kultúránk testének meggyalázása megszokott jelenségnek számít, jószándéka nem mentheti a helyzetét, erőfeszítéseitől függetlenül világunk mind mélyebbre süllyed. Csak a kultúrtörténeti dráma ismerete, az értelmiségi föllépésnek a bibliai hagyományra támaszkodó kultúrtörténeti megerősítése változtathat a jelenbeli, reménytelennek tűnő helyzeten.

Az korszakváltás különös kibúvókat kínál. A kor nyomásának engedő polgár igyekszik azt a látszatot kelteni, hogy istenhítével, istenféllemével eleget tehet az előtte álló szellemi-kulturális követelményeknek, hogy a kultúratisztelet mára érvényét veszítette. Ez a felfogásmód az iszlám szemléletére emlékeztet, amely az igazság megtapasztalásának és képviselőjének feladatáról lemondva, a remegő teremtmény alávetttségében, por és hamu voltunk élményében tapasztalja meg az ember létrenyitottságát, a teremtés más jelenségeitől különbözőségét. Ez a kísérlés azonban nem számol azzal, hogy a bibliai hagyomány szellemében viszonyunk Istenhez és felebarátunkhoz személyes, ezért nekünk a mohamedánoktól eltérően nem sikerülhet az igazság érvényesítése híján istenfélőnek maradnunk. Nélküle hitünk szálnalmas színjátékká, végső soron hazugsággá válik, mert csak a bibliai hagyomány szellemétől áthatottan lehetünk az európai kultúra részesei.

Nem kielégítő az sem, ha a polgár, a kultúra képviselőjével próbálkozva, de személyes érvényesítésének alkalmas módját nem találva, a civilizációt rendszeresen meggyalázó és a szellem, a lélek jegyeit rajta kirajzolódni nem engedő mai állapotban végső soron istenszeretete, istenfélleme kárára bocsátkozik elvtelen gyakorlatias erőfeszítésekbe. Ezáltal maga is annak az állapotnak a részesévé válik, amelyben a kultúrát érvényesíteni akarja. Be kell látnia, hogy megromlott világunkban úgysem születik kulturális érték, nincs tehát mit támogatni, hiszen a már meglévő értékek halhatatlanságuk miatt nem szorulnak támogatásra. Nem a kultúra védelme, hanem kultúránk teste, a civilizáció méltóságának megőrzése a valóban értelmes feladat, amely egyben a szellemi teremtmény megújulásának

biztosítéka is. Azt pedig nem a kultúrértékeknek a civilizáció ellenében való védelme, hanem a nyílt és személyes közélet közegében való felragyogtatásuk szolgálja. A kultúrértékek halhatatlanságának biztos tudatát, szabad, személyes képviselését föltételező feladat azonban nem a polgárra, hanem arra az értelmiségire vár, aki a mára beláthatóvá váló kultúrtörténeti dráma keretei között a civilizáció szentségének követelményét a bibliai hagyomány korszerű képviselésének jegyében vállalja.

B¹ 152458

SZOTE Nyomda.